

ॐ ✓

० ॥ हरिश्चंद्राख्यराजर्षेराख्यानं पूर्णतामगात् ॥ ०

130
7

✓

ह० द्रो० श्रीरस्तु॥ ॐ ॥ जनमेजय उवाच॥ श्रूयते च महात्मा सौ सत्यवाक्यो दृढव्रतः॥ हरिश्चंद्रो महाभागः पुराणेषु च पठ्यते॥ १॥
 कथं सराजा धर्मात्मा विश्वामित्रेण धीमता॥ राज्याद्रष्टुं तथा सौरव्यात्पत्न्या चैव सुतेन च॥ २॥ कथं जल्यो ह्यभूत्पूर्ववि
 श्वामित्रवसिष्ठयोः॥ कां प्रतिज्ञां च कारा सौ स तथा भगवान् ऋषिः॥ ३॥ एतदाख्या नमतुलं सर्वलोकमनोह
 रं॥ सम्यगाचक्षुर्विप्रेन्द्रदिव्यं श्रोतुं सुरवावहं॥ ४॥ वैशंपायन उवाच॥ श्रूयतामभिधास्यामि पुराणारव्या नमुत्त
 मं॥ पुण्यं यशस्य मायुष्यं सर्वपापहरं शुभं॥ ५॥ यच्छ्रुत्वा तु नरो राजन् ब्रह्महापि विमुच्यते॥ हरिश्चंद्रो मरारजः
 प्रजापतिरिव स्वयं॥ ६॥ तेन राज्ञा याच्यमाने स्वधर्मेण महीतले॥ देवलोको विचुक्षो भ हरिश्चंद्रप्रभावतः॥ ७॥
 देवेन्द्रस्य सभां दिव्यां सर्वकामसुरवावहं॥ ऋतवः षट्चरा जेन्द्रमूर्तिमंत उपासते॥ ८॥ वायुश्च सुरभिर्वातिम
 नोज्ञः सुखशीतलः॥ तस्यां सभायां दिव्यायां विवादः सुमहान् भूत्॥ ९॥ राज्ञां कथायां जातायां सर्वेषां च महीक्षि
 तां॥ ते च सर्वे हरिश्चंद्रं गुणैरुत्कृष्टमाजगुः॥ १०॥ तेषां कथं निशम्याथ विश्वामित्रो तिको पतः॥ तद्गुणान् पदहर्तु
 सः प्रोवाच वचनं ततः॥ ११॥ विश्वामित्र उवाच॥ दशकोट्यब्दपर्यंतं भुवि चीर्णं पुरातनः॥ न पश्यामि तथा भू
 तं राजानं सत्यवादिनं॥ १२॥ वैशंपायन उवाच॥ अथागत्य वसिष्ठस्तु तस्य राज्ञो महात्मनः॥ गुणानुवाच सक
 लं धर्मार्थसहितान् हितान्॥ १३॥ शासिते यं वसुमती लोकपालो यमेर्त्तयैः॥ सांप्रतंतु हरिश्चंद्रो राजा ह्यसं
 तकीर्तिमान्॥ १४॥ सप्तद्वीपवतीं पृथ्वीं शास्ति वै वसुधाधिपः॥ धर्ममेव पुरस्कृत्य चातुर्वर्ण्यं प्रजास्तथा॥ १५॥

धार्मिको दीर्घदर्शी च सत्यवादी जितेंद्रियः॥ वायुर्वा नच लेच्छानाद्वह्निर्वा शीततां व्रजेत्॥ १६॥ हिमवान्वाच ले
 क्षैर्योत्सरा जाना नृतं वदेत्॥ वेदोक्तपरमाचारः सत्यवादी गुणान्वितः॥ १७॥ भोगेष्वसक्तचित्तो स त्याग्ना
 चैति भूमिपः॥ वसिष्ठे नैव मुक्तस्तु विश्वामित्रो महामुनिः॥ १८॥ रक्तांतनयनः क्रोधादिदं वचनमब्रवी
 त्॥ विश्वामित्र उवाच॥ कोहिनामपुमां लोके राजश्रीभिः समन्वितः॥ १९॥ सत्यवक्ता नचास्येव वचो न श्रद्धा मि
 ते॥ यद्ययं हिमया सत्याच्चात्यते पृथिवीपतिः॥ २०॥ तदा च कः पणो ब्रह्मन्निद्रस्य पुरतो वद॥ वसिष्ठ उवाच॥ भोगेष्व
 सक्तचित्तो पिराजश्रीभिः समन्वितः॥ २१॥ स्वप्नांतरेप्यसौ राजाना नृतं वदति कचित्॥ शृण्वंतु मुनयः सर्वे
 देवास्त्रिंद्रपुरोगमाः॥ २२॥ प्रतिज्ञां मम दुर्धर्षा तस्य प्रत्युदाहृतं॥ विनायज्ञो यवी तेन स शिखे न द्विजोत्तमाः॥ २३॥
 वेदधर्ममतिक्रम्य दिग्वासा दक्षिणामुखः॥ कपाले महिरां पास्ये यद्यसाव नृतं वदेत्॥ २४॥ पणः कृतो
 मया चार्यं नात्र कार्या विचारणा॥ ततस्त्रिंद्रादयो देवास्ते न वाक्येन पीडिताः॥ २५॥ हा हेति च महाच्छब्द उद्दिदे
 व सद्गनि॥ अथोवाच महातेजा इन्द्रः परपुरंजयः॥ २६॥ अयुक्तं वाक्यमेतद्वै त्वयोक्तं तु द्विजोत्तम॥ वासवे नैव मुक्त
 स्तु विश्वामित्रो ब्रवीदिदं॥ २७॥ येन केन प्रकारेण क्षुद्रेणोपद्रवेण वा॥ सुव्यक्तं मज्जिष्यामि राजानं दुरवसाग
 रं॥ २८॥ एवं कृतोप्यसौ राजा यदि सत्यं नमुंचति॥ पुनश्चाहं करिष्यामि ह्येतदुक्तं पुरातनं॥ २९॥ तस्य स्वर्गे नि

हं श्रं०

२

वासोयं यावदिंद्राश्चतुर्दश॥ एवमुक्ता ततो राजन्कोशिकः स्वाश्रमं ययौ॥ ३१॥ वैशंपायन उवाच॥ अथागत्सव
सिष्ठस्तु तस्य राज्ञो महात्मनः॥ कथयामास तत्सर्वं यदुत्तं देवसंनि॥ ३२॥ विश्वामित्राश्रमं राजन् गंतव्यं त्वं
याक्वचित्॥ अहितं चिंतयत्येव प्राणैरपि धनैरपि॥ ३३॥ सत्याच्चा लयितुं त्वं तु पतिज्ञातुं रुताविभो॥ कोशि
के न सभायां तु देवानां मृषिसंनिधौ॥ ३४॥ एवमुक्त्वो वसिष्ठे न हरिश्चंद्रो महायशः॥ अयोध्याधिपतिः श्री
मान्प्रजाधर्मेण पालयन्॥ ३५॥ प्रोवाच वचनं धीमान् सर्वशास्त्रविशारदः॥ त्वंहिनः परमो धर्मस्त्वंहिनः परमा
गतिः॥ ३६॥ त्वया यदुक्तं तत्सर्वं करिष्ये जयतां वर॥ इत्युक्तः स वसिष्ठो वै निश्चक्राम हातपाः॥ ३७॥ ततः परं
प्रयुक्ता सा विश्वामित्रेण कोपजा॥ मृगबाधा जनानां तु घोररूपा बभूव ह॥ ३८॥ जनानां मृगबाधां तु श्रुत्वा
राजा त्रिशंकुजः॥ ततः सराजा विक्रान्तः समुद्रांतावनीपतिः॥ ३९॥ रथमास्था यविपुलं किंकिणीजालशोभि
तं॥ युक्तं हयसहस्रेण व्याघ्रचर्मपरीतं॥ ४०॥ मणिकांचनचित्रांगं समस्तायुधसंयुतं॥ आस्था यविपुलं
यानं प्रगृह्य च महधनुः॥ मृगोपद्रवमाकर्ण्य मृगयायास्तदाययौ॥ हत्वा सिंहान् द्विपान् व्याघ्रान् कुरान्
ऋक्षादिकान् मृगान्॥ ४१॥ हत्वा मृगान् बहून् न्यान् प्रजोपद्रवकारिणः॥ स पत्न्यमात्यपुत्रश्च चार
विपुलं वनं॥ ४२॥ श्रुतं रथशब्दं स भेरीगंभीरनिःस्वनं॥ पुहर्षमतुलं लेभे विश्वामित्रो महातपाः॥ ४३॥ मा
यामृगं हिरण्यांगं निर्ममेध मनोहरं॥ स गत्वानृपतेः पार्श्वं च चारमृगसत्तमः॥ ४४॥ आजहार ततो राज

रव्या०

म

२

त्वा

हरीश्वरारव्यं तस्य नामादिस्थममया॥

+

नराजनं जनमेजय ॥ दृष्ट्वा जिघृक्षुस्तं राजा आकृष्टशरकार्मुकः ॥ ४५ ॥ मृगेणाकर्षितो गच्छत्कोशिकस्याश्र-
 मं प्रति ॥ इत्यारण्यपर्वणि हरिश्चंद्रो पारव्याने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ततोऽर्कप्याश्रमं दिव्यं दिव्यसत्त्वनिषे-
 वितं ॥ दृक्षुष्य कलोपेतं दृष्ट्वा सौविस्मयान्वितः ॥ १ ॥ कस्येदमाश्रमपदं चित्तस्याल्हादनं परं ॥ चंद्रपु-
 क्षुत्पिपासे च श्रमश्च परिहीयते ॥ २ ॥ सिंहीस्तनं पिबत्येषः कुरंगस्तत्किं शो र वत् ॥ मार्जारमूषकावेतौ क्रीडतश्च पर-
 स्परं ॥ ३ ॥ अन्योन्यद्वेषमुत्सृज्य बद्धवैरमृगास्तथा ॥ क्रीडन्ते चाश्रमे दिव्ये मुनेः कस्य प्रभावतः ॥ ४ ॥ इति स्मविस्मया
 विष्टो राजा विपुलविक्रमः ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अश्वान्नागान् रथांश्चैव बहिःस्थाप्य नराधिपः ॥ ५ ॥ अशून्य-
 माश्रमं दृष्ट्वा सराजा जनमेजय ॥ विश्वामित्राश्रम इति चिंतयानो मुहुर्मुहुः ॥ ६ ॥ वार्यमाणो वसिष्ठेन सुहृदाहितवा-
 दिना ॥ नक्तं यद्वचस्तस्य तस्माद्दहति सांप्रतं ॥ ७ ॥ अहो मूर्खेण मूढेन गुरुवाक्यविरोधिना ॥ द्वौ लोको नाशि-
 तौ क्षिप्रमयं लोकोपरस्तथा ॥ ८ ॥ ये मुक्तिमंतो विद्वांसः धर्मशास्त्रविशारदाः ॥ नाति क्रमंति मर्यादां पुरुषा धर्मतत्प-
 राः ॥ ९ ॥ एवं संचिंत्य बहुधा निषसादा सने शुभे ॥ देवोपहतचित्तस्तु निद्रया परिमोहितः ॥ १० ॥ समीपवर्तिनीभार्या
 इदमाह विशंपतिः ॥ राजोवाच ॥ श्रमान्वितो हं सुश्रोणि रथवेगेन चार्दितः ॥ ११ ॥ तवोत्संगेशिरः कृत्वा शयिष्ये हं सुमध्य-
 मे ॥ वैशंपायन उवाच ॥ स सुप्तः सहसोऽथा यवाष्पपर्याकुलेक्षणः ॥ १२ ॥ अश्रुपूर्णे क्षणं दृष्ट्वा भर्तारं सापतिव्रता ॥ सा कंषत
 भयोद्विग्ना प्रवाते कदलीयथा ॥ १३ ॥ चंद्रवत्युवाच ॥ देवासुरसमूहेषु महासमरसंकटे ॥ नित्यं येनाभयं दत्तं कुतस्तेभ-

ह० श्रं० यमागतं ॥१४॥ हरिश्चंद्र उवाच ॥ रौद्रः स्वप्नो मया दृष्टः सुप्तेन वरवर्णिनि ॥ तेन मे हृदयं व्यक्तं कं पितं च मुहुर्मुहुः ॥१५॥ रव्या०
 ३ समागत्या हविर्प्रेद्रः कौशिकश्च महातपाः ॥ यया चेमा मसौ विप्रः बर्हीयागस्य दक्षिणां ॥१६॥ ततो दत्ता मया तस्मै कौशि
 य कौवरांगने ॥ वज्राहतं मम गृहं पूर्णितं पतितं भुवि ॥१७॥ ततो हं झलितिच्छा नादा सनाच्च परिच्युतः ॥ वायसाहृदि मे
 स्थित्वा व्याहरंतो भयानकाः ॥१८॥ मध्याह्नार्कप्रभाउल्कादि क्षुपेतुर्दशस्वपि ॥ ततः सुवर्णसंकाशं प्रभाकारं सुशोभितं ॥१९॥
 चतुर्द्वारं महारत्न तोरणं दिव्यभूषितं ॥ अनेकसौधभवनैः शातकुंभमयैर्दृतं ॥२०॥ पुरमद्राक्षमतुलं पताकध्वज
 शोभितं ॥ तस्मिन् पुरवरे दिव्ये स्थितो हंतनुमध्यमे ॥२१॥ यावदग्निश्च वायुश्च यावदिंद्राश्च तुर्दश ॥ चंद्रवत्सुवाच ॥ ए
 व मे तन्महारज यदृष्टं हित्वयानघ ॥२२॥ अवश्यं व्यसनं चोरं भविष्यति न संशयः ॥ सुप्ते च त्वयिराजेन्द्र महोत्कान
 भसश्च्युताः ॥२३॥ द्योतयंत्यो दिशः सर्वाः संपेतुर्धरणीतले ॥ निर्घातिश्च महान्कंपो भूमिकं पोथदारुणः ॥२४॥ यदा
 ह जन्मनक्षत्रे च क्रेह्यंगारकः स्थितः ॥ एष देवोपघातो वै विपरीतविधायकः ॥२५॥ जपेर्नियमयज्ञैश्च होमैर्दानैश्च शा
 म्याति ॥ एवं पुरुषकारेण निवर्तयितुमर्हसि ॥२६॥ भवति ह्यापदो राजन् संसारे दुरतिक्रमे ॥ तस्मात्वंतु पुरस्कृत्य गु
 रुवाक्यं प्रमाणतः ॥२७॥ कुरुष्व होमं दानं च देवतातिथिपूजनं ॥२८॥ इत्यरण्यापवोणि हरिश्चंद्रो पारम्याने द्वितीयो ध्या
 यः ॥ २ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एतस्मिन् नंतरे राजन् विश्वामित्रेण धीमता ॥ मायामये कृते नार्यौ चंडालवपुषा न्वितौ ॥१॥
 ते द्वे युवतौ सुश्रेण्यौ कौशिको मुनिसत्तमः ॥ राजानं कुरुतः कोपं यथा सत्याच्च लिप्यति ॥२॥ ते तस्याज्ञां पुरस्कृत्य कौशिकेन्द्र

नृराजानं जनमेजय ॥ दृष्ट्वा जिघृक्षुस्तं राजा आकंष्टशरकार्मुकः ॥ ४५ ॥ मृगेणाकर्षितो गच्छ कोशिक स्याश्र
मं प्रति ॥ इत्यारण्यपर्वणि हरिश्चंद्रो पारव्याने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ततोऽक्रुष्याश्रमं दिव्यं दिव्यसत्त्वनिषे
वितं ॥ दक्षपुष्पकलोपेतं दृष्ट्वा सौविस्मयान्वितः ॥ १ ॥ कस्येदमाश्रमपदं चित्तस्यात्हादनं परं ॥ यं दृष्ट्वा
क्षुत्पिपासे च श्रमश्च परिहीयते ॥ २ ॥ सिंहीस्तनं विबलेषः कुरंगस्तत्किं शोरवत् ॥ मार्जारमूषकावेतौ क्रीडतश्च पर
स्परं ॥ ३ ॥ अन्योन्यद्वेषमुत्सृज्य बक्षवैरमृगास्तथा ॥ क्रीडंते चाश्रमे दिव्ये मुनेः कस्य प्रभावतः ॥ ४ ॥ इति स्मविस्मया
विष्टो राजा विपुलविक्रमः ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अश्वानागान् रथांश्चैव बहिःस्थाप्य नराधिपः ॥ ५ ॥ अशून्य
माश्रमं दृष्ट्वा सराजं जनमेजय ॥ विश्वामित्राश्रम इति चिंतयानो मुहुर्मुहुः ॥ ६ ॥ वार्यमाणो वसिष्ठेन सह दृष्ट्वा हितवा
दिना ॥ न कृतं यद्वचस्तस्य तस्माद्दहति सांप्रतं ॥ ७ ॥ अहो मूर्खेण मूढेन गुरुवाक्यविरोधिना ॥ द्वौ लोको नृशि
तौ क्षिप्रमयं लोकोपरस्तथा ॥ ८ ॥ ये मुक्तिमंतो विद्वांसः धर्मशास्त्रविशारदाः ॥ नाति क्रमंति मर्यादां पुरुषा धर्मतत्प
राः ॥ ९ ॥ एवं संचिंत्य बहुधा निषसादा सने शुभे ॥ देवोपहतचित्तस्तु निद्रया परिमोहितः ॥ १० ॥ समीपवर्तिनीभार्या
इदमाहविशंपतिः ॥ राजोवाच ॥ श्रमान्वितो हंसुश्रोणिरथ वेगेन चार्दितः ॥ ११ ॥ तवोत्संगेशिरः कृत्वा शयिष्ये हंसुमध्य
मे ॥ वैशंपायन उवाच ॥ सत्पुत्रः सहसोऽथाय बाष्पपर्याकुलेक्षणः ॥ १२ ॥ अश्रुपूर्णे क्षणं दृष्ट्वा भर्तारं सापतिव्रता ॥ सा कंषत
भयोद्विग्ना प्रवाते कदलीयथा ॥ १३ ॥ चंद्रवत्युवाच ॥ देवासुरसमूहेषु महासमरसंकटे ॥ नित्यं येनाभयं दत्तं कुतस्तेभ

हंश्रं
४

वैशंपायन उवाच ॥ अथ राजापितृभ्युक्ता वाक्यं क्रोधसमन्वितं ॥ कन्यासंतोषजननं कौशिकं समीरितं ॥ २१ ॥ हरिश्चंद्र उवा
च ॥ स एष कौशिकः प्राप्तो यदर्थं वारितो ह्यहं ॥ अंतर्जलचरो मत्स्यः सोऽपि जाले निबध्यते ॥ २२ ॥ मरुत्समानवेगो विमृगः प्राप्नो
ति बंधनं ॥ योजनानां शतस्थोऽपि ह्यामि बंधं पश्यते खगः ॥ २३ ॥ स पाशं पार्श्वलग्नं वै न पश्येद्देवमोहितः ॥ सोऽहं देवपरीतात्मा
वार्यमाणः सुदुर्मतिः ॥ २४ ॥ प्रविष्टो ह्याश्रमपदं शलभः पावकं यथा ॥ भगवंतौ जगन्नेत्रौ सूर्या चंद्रमसावपि ॥ २५ ॥ पश्य गच्छ
त एवास्तं नियाति केन लंघ्यते ॥ गजभुजंगमयोर्विनिबंधनं शशिदिवा करयोर्यहपीडनं ॥ २६ ॥ मतिमतो च समीक्ष्य हरिद्रुतां वि
धिरहो बलवानिति मे मतिः ॥ एवं संचिंत्य बहुधा विनिंद्यात्मानमात्मना ॥ २७ ॥ कौशिकं स यदा पश्यदा गच्छंति बानलं ॥ आदाय कां
चनं पात्रं सर्वसत्कारसंयुतं ॥ २८ ॥ दध्यक्षत समा युक्तं मर्घ्यं मस्मेन्य वेदयत् ॥ प्रदक्षिणं ततः कृत्वा पादयोर्न्यपतद्भुवि ॥ २९ ॥ अ
नामयंतं पप्रच्छ स्वास्ति चास्य चकार सः ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ आश्रमो विगतः क्रोधो विनीतः सर्वदा शुचिः ॥ ३० ॥ रागद्वेषविनिर्मुक्तः
क्रोधो ह्यत्र न विद्यते ॥ कथं त्वमाश्रमे ह्यस्मिन् ज्ञानधर्मसमन्विते ॥ ३१ ॥ यदद्य मामनादृत्य किमर्थं दंडु उत्थितः ॥ एते दुहितरौ मे
द्येकशाभिस्तया हते ॥ ३२ ॥ किमर्थं मामनादृत्य न रं द्रैस्तया कृतं ॥ हरिश्चंद्र उवाच ॥ अनर्घ्यरत्नसहितं यदेतच्छत्रमुत्तमं ॥ ३३ ॥
बलाद्विक्रौशतो मे द्यहरणा यो पचक्रतुः ॥ पृथिव्यां सागरांता यामिह वा कूणां क्रमागतं ॥ ३४ ॥ छत्रं दत्तं त्वद्यद्वृत्तं राज्यं न संश
यः ॥ ३५ ॥ यापहारकं शत्रुं संग्रामे समुपस्थितं ॥ ३६ ॥ यो न हन्यात्तु हंतव्यं कथं राजा भवत्यसौ ॥ इमे ह्यपि तथा विप्रमद्राज्य
हरणोद्यते ॥ ३७ ॥ शत्रुस्तु पेइति मया कशाद्यातेन योजिते ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ कोपस्तेन तुराजेन्द्रस्य विचार्यत्वया कृतं ॥ ३८ ॥

रव्या०

यदि
४

ग्रहाण पाणिमनयोर्दुहितोर्ममसांप्रतं ॥ ततो हंतवस्तु प्रीतो भवमीक्ष्या कुनंदन ॥ ३९ ॥ विवाहयित्वा मत्कन्ये सांप्रतं कुतमे प्रि
यं ॥ एवमुक्तस्ततस्तेन राजा वचनमब्रवीत् ॥ ४० ॥ हरिश्चंद्र उवाच ॥ बाहुभ्यां क्षत्रियाः सृष्टाः बाहुवीर्योपजीविनः ॥ स्वधर्मपाल
ने युक्तः क्षत्रश्रीभिः समन्वितः ॥ ४१ ॥ चंडालकन्यके ह्येते सर्वतो ये विगर्हिते ॥ अनयोर्दर्शनं सद्भिः संभाषश्च विगर्हितः ॥ ४२ ॥
चंडालं पतितं दृष्ट्वा न रूपं पश्येच्च आस्करं ॥ ज्वलंतं पावकं वापि द्विजं वा वेदपारगं ॥ ४३ ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ नेते चंडालके
राजन्सुते मम न संशयः ॥ अनयोः पाणिग्रहणे कोपि दोषो न विद्यते ॥ ४४ ॥ बहुशः प्रार्थ्यमानोऽपि यदान कुरु ते मतिं ॥
तदा समन्युर्भगवान् इदं वचनमब्रवीत् ॥ ४५ ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ अलीकवाहीमूढस्तु सर्वशास्त्रबाहिष्कृतः ॥ अनादृत्य
वमद्वाक्यं प्रज्ञया पारिकथ्यते ॥ ४६ ॥ हरिश्चंद्र उवाच ॥ अयुक्तमेतद्भगवान्निश्चयं वक्तुं कदाचन ॥ अहितैरागतस्याद्य आ
तिथ्यं यादृशं भवेत् ॥ ४७ ॥ तादृशं त्वंहि विप्रेन्द्र वाक्यं वक्तुमिहार्हसि ॥ क्षमां हि सर्वभूतेषु कुर्वती ह भवद्विधाः ॥ ४८ ॥
सर्वेषामेव तीर्थानां तीर्थं ॥ वैज्ञानसागरः ॥ संरोहति तृणं विक्षं दक्षः परशुना हतः ॥ ४९ ॥ वाचादुरुक्तया विधौ न प्ररो
हति तत्क्षणं ॥ इति रण्यपर्वणि हरिश्चंद्रोपाख्याने तृतीयोऽध्यायः ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवं संकीर्तनादेव को
शिकस्तु महातपाः ॥ हरिश्चंद्रं प्रति तदा ज्वलन्गारवद्दृशं ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ अदा तान् भुर्भूमौ क्रोधमोहसमन्वि
तः ॥ बालिशाचरितश्लाघी समां द्रष्टान संशयः ॥ ५० ॥ हरिश्चंद्र उवाच ॥ अदा तुर्यस्य भुवंचक्रोधलोभौ तपस्विनः ॥
बालिशाचरितं सर्वमिति सम्यगुदीरितं ॥ ५१ ॥ दक्षिणां कां प्रयच्छामि गुरुणां भवतामहं ॥ आतिथ्यार्थमिदं सर्वमम

अ

प्र

५० श्रं० बक्तुं त्वमर्हसि ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ बहु स्वर्णस्य यागस्य प्रविभक्तस्य यावती ॥ संख्या नैव भवेद्वा जन् दक्षिणामे प्रदीयतां ॥ ५॥ ह
 ५ रिश्वं द्र उवाच ॥ धन्योऽस्मि नु गृहीतोऽस्मि यद्रव्यं भगवान् स्वयं ॥ गृह्णाति पुरतस्तिष्ठन्न च न्यज्जन्मनः फलं ॥ ६॥ भंगारमादाय तदाम
 णिकां च न चित्रितं ॥ दध्यक्षत समा युक्तं समुधृत्य यथाविधि ॥ ७॥ हिरण्यगर्भेति तदा समं त्रंसमुदाहरत् ॥ न स्यादसत्यमि
 ति च स्वस्ति पश्चात्तथा करोत् ॥ ८॥ विश्वामित्र उवाच ॥ हस्तेन दर्शितं राजन् दातृत्वं परमं भुवि ॥ तस्मान्मयोच्यमाने तु कन्या
 एते गृहाण भो ॥ ९॥ मा वमं स्त्वं महाराज श्रियं चेमां मयो द्यतां ॥ सुवर्णरत्नानि चियं मणिकां च न वेदिकं ॥ १०॥ आरुह्य ण
 णिग्रहणं दुहित्रो कर्तुमर्हसि ॥ हरिश्चंद्र उवाच ॥ बालिशाः क्षीणविद्याश्च सर्वशास्त्रबहिष्कृताः ॥ ११॥ ते ब्रुवंति महात्मा
 नो वाक्यं व्यर्थं पुनः पुनः ॥ किमन्येन तु वाक्येन धर्महीनेन कोशिक ॥ १२॥ अहं कदाचिद्विप्रेन्द्र नानृतं वक्तुमुत्सहे ॥ विश्वा
 मित्र उवाच ॥ सुवर्णदः पुराराजं स्वर्णकृतं त्वमहीमिमो ॥ १३॥ दत्त्वा न भाषते सर्वं यथा त्वं भाषसे न च ॥ इक्ष्वाकु वंशो दुर्धर्षः
 शोचनीयस्त्वया कृतः ॥ १४॥ हरिश्चंद्र उवाच ॥ क्षेत्रार्थमपि न श्लाघ्यं छत्रं ते दीयते कथं ॥ एवं मे ब्रुवतो ब्रह्मन् तदर्थं स प्र
 काशितं ॥ १५॥ राज्ञा महीप्रदातव्या यथाविधि द्विजोत्तमा ॥ भवद्विधामहात्मानः मत्सकाशं समागताः ॥ १६॥ सप्तद्वी
 पवती पृथ्वी दास्ये किं ग्राममात्रकं ॥ वैशंपायन उवाच ॥ स्वस्तीति सहसोत्थाय चकार समुहुर्मुहुः ॥ १७॥ आयुष्मान्
 भवच्च श्रीमान् भवत्वं वै नराधिप ॥ अथाह वचनं राजा कोशिकं विस्मयान्वितः ॥ १८॥ मयैतदुक्तं हास्येन नैवं त्वं वक्तुम
 र्हसि ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ हासं तु कुर्वते सिद्धाः न ते कुर्वन्ति वाग्रहं ॥ १९॥ हासेनैव महाराज गृहीते यं वसुंधरा ॥ यदि स

३४ एता गभस्तयस्तीवाः समं तालयं वस्त्रिताः ॥ तापयन्ति शरीरे नौ ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥ ७॥ ३

२ स्थधीमतः ॥ जया च विजया चैकजगत्तुस्तं नृपोत्तमा ॥ ३॥ शांतं दं तं जितक्रोधं पूर्णसागरसंनिभं ॥ अक्षोभ्यं सर्वभूतानां हिमवंतमि
 वाचलं ॥ ४॥ त्वं हिराजन् जगत्ताता सर्वसत्त्वसुखप्रदः ॥ उष्णो नाकुलिते ह्या वं त्वं हिरक्षितुमर्हसि ॥ ५॥ यद्येतत्कनकछत्रं सर्व
 रत्नसुशोभितं ॥ इक्ष्वाकु कुलजश्रीमन्नावाभ्यां दीयतां त्वया ॥ ६॥ सत्यकीर्तिरुवाच ॥ एतेस्त्रियो महाराज किं तु जात्या विव
 र्जिते ॥ अन्यादृश्यो हिलक्ष्येते चातुर्वर्ण्यबहिष्कृते ॥ ८॥ हरिश्चंद्र उवाच ॥ मातंगकन्यके ह्येते ह्यवशं वर्तते दृशि ॥ तथा भू
 तेन वपुषा वेषेण च समन्विते ॥ ९॥ ततः प्राह हरिश्चंद्रः कन्ये सत्यसमन्वितः ॥ यो राजा पृथिवीपाति चातुर्वर्ण्यसमन्वितः ॥ १०॥
 सप्तद्वीपार्णवयुतां तेनेदं धार्यते सदा ॥ कन्या उच्यते ॥ धर्मस्य पालनं प्रोक्तं ज्ञानिभिः पृथिवीपते ॥ ११॥ त्रायस्वनो महा
 राज छत्रमेतत्प्रदीयतां ॥ एवमुक्तस्ततो राजा वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १२॥ असुक्तमेतद्वचनं छत्रं नो दीयतामिति ॥ सा
 मभेदोपदानैश्च वाक्यैश्च मधुरैरपि ॥ १३॥ अशक्तश्च यदाभीरुस्तदा दंडं प्रयुक्तवान् ॥ आदाय सकशां क्रोधात्तदा ते
 चाभिभाषत ॥ १४॥ दुष्टे दंडः प्रयोक्तव्य इति शिष्टानुशासनं ॥ इत्युक्त्वा तु तदा राजा कशया ताडयत्प्रभुः ॥ १५॥ हा
 हाकाराद्दुदं लौते गत्वा वै कोशिकं प्रति ॥ त्वयि नाथेनाथवत्यौ कशया ताडिते प्रभो ॥ १६॥ इत्युक्त्वा कोशिकां ध्योस्तुप
 तित्वा ते विलेपतुः ॥ शुक्लाकरुणरोदं च प्रज्वलन्निव बह्निना ॥ १७॥ क्रोधाद्द्रक्तां तनयन इदं वचनमब्रवीत् ॥ विश्वा
 मित्र उवाच ॥ ममाश्रमाभिदं पुण्यं क्रोधाहं कां वर्जितं ॥ १८॥ यविश्याश्रममात्मीयं मत्कन्ये परिभूयकः ॥ यश्चरति
 वकशायाते मृणाल इव कोमले ॥ कोहिनामपुमां लोके कृत्वा मे विप्रियं महत् ॥ निर्गच्छेदाश्रमादस्मादपि साक्षाच्छचीपाते ॥ २०॥

संपुरस्कृत्य धर्ममेवानुवर्तसे ॥ २० ॥ त्वया दत्ते यमवनी गृहीते यं मया पुनः ॥ ज्ञात्वा वैवंहिं राजेन्द्र कथं वैवक्तुमर्हसि ॥ २१ ॥ चंद्रव
सुवाच ॥ किं ते नरा जन्मराज्येन किं भोगैः सत्यवर्जितैः ॥ तस्माद्यदुक्तं हास्येन तथा त्वं कर्तुमर्हसि ॥ २२ ॥ धर्मेऽपि हिंसा परमाविद्यायाद्वा
नमुत्तमं ॥ सत्यं व्रतानां परमं आश्रमाणां गृहाश्रमः ॥ २३ ॥ गृहस्थो हि महाराज यदि सत्यं प्रभाषते ॥ इन्द्रलोकाधिपत्यं च संप्राप्नो
ति न संशयः ॥ २४ ॥ सत्येन तिष्ठति मही सत्येनैवोदयस्तथा ॥ सत्येनैव दुर्कवाताश्च प्रवर्तते न भस्मले ॥ २५ ॥ अश्वमेधसहस्रं च स
त्यं चतुलया धृतं ॥ अश्वमेधसहस्राद्वै सत्यमेव विशिष्यते ॥ २६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तः स्त्रियाराजन्सराजाराजस
त्तमः ॥ उवाच वचनं धीमान् धर्मार्थसहितं वचः ॥ २७ ॥ हरिश्चंद्र उवाच ॥ दास्यामि मुनिशार्दूल स्वस्तितेस्तु नमोस्तुते ॥ अज्ञाने
नमयोक्तं यत्क्षंतव्यं तत्त्वया विभो ॥ २८ ॥ गच्छ गच्छेति च सुहृर्विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ सनिष्क्रान्तस्ततो राजापत्नी पुत्रसम
न्वितः ॥ २९ ॥ कन्या उवाच ॥ अकृत्वा विप्रियं शत्रुः कथमेष विजितः ॥ पश्यतस्ते कशाघातैः खड्गधाराहता इव ॥ ३० ॥ त
योऽश्ववचनं श्रुत्वा व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ भो भो राजन् न गंतव्यं मे ह्येहीति पुनः पुनः ॥ ३१ ॥ गृहाण वा
णिं राजेन्द्र पृथ्वीं चैमां परंतप ॥ हरिश्चंद्र उवाच ॥ मम नानेन वै कार्यं राज्येन च सुखेन च ॥ ३२ ॥ नाहं मूर्खो न बधिरो नांधो
बालिश एव च ॥ किं निमित्तं हि मां ब्रह्मन् प्रोत्साहयसि वै मुहुः ॥ ३३ ॥ नाहं लोभान्न च क्रोधान्न द्वेषान्नार्थकारणात् ॥
न हेतुवादादेतस्मात्सत्यं जह्यां कथं वन ॥ ३४ ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ यादन्ता प्रथमं राजन् बहुयागस्य दक्षिणां ॥
तां प्रयच्छ महाराज दत्त्वा याहियथासुखं ॥ ३५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ मुकुटं रत्नचित्रांगं ब्रह्मसूत्रं तथा विधं ॥ आदा

च

ह० श्र०

६

यपादुकां कृत्स्नां केयूरे सुमनोहरे ॥ ३६ ॥ रथो दिव्यं सुमहत्किंकिणीजालशोभितं ॥ हस्त्यश्वरथपादातं सहिरण्यं निवेदय ॥
पृथिव्यां सागरां तायां भूषणं छादनं च यत् ॥ मामकं विधितद्राजन् प्रयतस्व प्रदापने ॥ ३८ ॥ अन्यं चोपायमागम्य आ
स्नानं मोचय क्रमात् ॥ इह लोके परे चैव यथा शुद्धो भविष्यसि ॥ ३९ ॥ हरिश्चंद्र उवाच ॥ ददामि नात्र संदेहः यदुक्तं द्विज
सत्तम ॥ मासमात्रं प्रतीक्षस्व यावद्दास्यामि ते वस्तु ॥ ४० ॥ एवमुक्त्वा ततो राजानिश्चक्राम तदा श्रमात् ॥ अथ शिष्यश्च
निर्दिष्टो विश्वामित्रेण धीमता ॥ ४१ ॥ पृथिव्यां सागरां तायां न च भ्रातृव्यं त्वया क्वचित् ॥ अहं हि शासिता पृथ्व्या न त्वं राजा
त्रिशंकुज ॥ ४२ ॥ ममाज्ञां त्वं पुरस्कृत्य स्वदानमनुवर्तय ॥ गच्छ शीघ्रं महाबाहो दक्षिणामे प्रदीयतां ॥ ४३ ॥ हरिश्चंद्र उ
वाच ॥ अवश्यं हि प्रयत्नेन गुरोराज्ञानुवर्तिना ॥ नियोगं वलुकर्तव्यः शिष्याचारनिवेदितः ॥ ४४ ॥ शिष्याचारेषु यो ध
र्मः शिष्याचारश्च तत्परः ॥ न ह्यभिन्नोऽस्ति मर्त्यनिमित्तधर्मस्य लक्षणं ॥ ४५ ॥ सत्यमेव पुरस्कृत्य धर्मशास्त्रे चोत्तमं ॥
अन्यथा यविधोपेतां दास्ये हं यज्ञदक्षिणां ॥ ४६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा ततो राजानिश्चक्राम महायशः ॥ मनसा
दूयमानेन संपत्नीकः सुतान्वितः ॥ ४७ ॥ श्रमस्वेदार्द्रसर्वाङ्गः प्रसूरवल नृवैर्मुहुर्मुहुः ॥ एकाकिनंतदा दृष्ट्वा राजानं राज
सत्तम ॥ ४८ ॥ दुःखशोकाकुलो मंत्री विललापाकुलोऽद्रियः ॥ अहो सुचंचला लक्ष्मीः न चिरं तिष्ठति क्वचित् ॥ ४९ ॥ गज
कर्णानुसारेण पुनरायाति याति च ॥ सप्तद्वीपवतीं पृथ्वीमेषपालयिता प्रभुः ॥ ५० ॥ यस्य दोर्बलमाश्रित्य स्वर्गे तिष्ठ
ति वासवः ॥ यद्यनुर्विप्रमुक्तानां शराणां न तपर्वणां ॥ ५१ ॥ देवासुरमनुष्येषु न कश्चित् तिष्ठते युधि ॥ अश्वानां ह्येवितैः

रव्या०

पु

६

३० श्रीं ७
 क्रीडते पार्वती प्रियः॥ वारणस्यां निवसति विश्वेशो विश्वपालकः॥ निर्द्वो निरहंकारो मोक्षधर्मसमाश्रितः॥ रव्या०
 वाराणसीति विख्यातानगरी देवनिर्मिता॥ त्रिशूलाग्रे स्थितिमती महादेवैरिग्रहा॥ तत्र साक्षान्महा प
 देवश्चंद्रचूडामणिः सदा॥ तत्र गत्वा महाराज युक्ता युक्तं यथैव तत्र॥ कार्यशेषं करिष्यामस्तत्र या था
 मो विचार्य च॥ ७२॥ इत्यरण्यपर्वणि हरिश्चंद्रो पारव्याने चतुर्थो ध्यायः॥ ॥ एतस्मिन् नंतरे तत्र वृक्षमूले
 स्थितस्य वै॥ आजगाम ह्ययोगी वेदवेदांगपारगः॥ १॥ जटाजूटे न दिव्येन दंडकाष्ठेन राजता॥ योगीश
 श्चाक्षसूत्रेण त्रिपुंड्रेणातिशोभितः॥ २॥ बहुमेघां वरो स्थित्वा प्रगृह्य विपुलं धनुः॥ राजीवनेत्रो
 भगवानिदं वचनमब्रवीत्॥ ३॥ दीयतां दक्षिणाराजन् यात्वयोक्ता महानघ॥ बहुस्वर्णस्य यागस्य किं फलं लभ्य
 तेत्यया॥ ४॥ सर्वथानास्ति ते राजन् गृहाणे ते स्वकन्यके॥ अहं स्वप्नेऽपि विप्रेन्द्र नान्दं तं वक्तुमुत्सहे॥ ५॥ जन्मांत
 रशक्तेनापि किंपुनस्त्विह जन्मानि॥ एवमुक्त्वा महाराज विश्वामित्रो महातपाः॥ ६॥ क्रोधाद्रक्तांतन
 यन इदं वचनमब्रवीत्॥ द्वितीयं हानि शेषाणि मासस्यैव व्यतिक्रमे॥ ७॥ मासादूर्ध्वं महाबाहो न गृहीष्ये
 कथंचन॥ विमित्रवचः श्रुत्वा हरिश्चंद्रो ब्रवीदिदं॥ सद्य एवाद्यदास्यामि भवतः पादयोः शपे॥ यस्य
 हस्ते प्रदातव्यं सुवर्णमणिविद्रुमं॥ ८॥ आज्ञाय यत्तु तं क्षिप्रं मयैव सह तिष्ठतु॥ वैशंपायन उवाच॥ शि

३१
 प्यं नक्षत्रकं नाम आदिदेश स कोशिकः॥ ९०॥ शिष्या यश्च यतां चैव यदि सत्ये स्थितो ह्यसि॥ एवमुक्त्वा ततः शीघ्रं कोशिकस्तु
 महातपाः॥ ९१॥ पुरतस्तस्य राज्ञो वै तत्रैवांतरधीयत॥ ततः प्रवृत्ते पूर्वह्नि गतार्चिर्बिहिवाकरे॥ ९२॥ अनुगम्यमानः पुत्रे
 ण नगरं प्रेक्षते व्ययः॥ अथ प्रयांतमालोक्य राजानं जनमेजय॥ ९३॥ विघ्नं च कारभगवानग्रे मार्गेण गच्छतः॥
 प्रादुर्भूतस्ततः क्षिप्रं भवान् हव्यवाहनः॥ ९४॥ लेलिहानो महातेजाः समंतात्संबभूव ह॥ वृक्षावलीषु दीप्तार्चिः
 ज्वाला मालाशतावृतः॥ ९५॥ यांदिशं याति राजा सौतामपि ज्वलते पुनः॥ दह्यमानां तु तां चैव दिशं त्यक्त्वा विहंगमाः॥
 उर्ध्वं ज्वालावलिग्रस्ताः यतंतो हव्यवाहने॥ तं दृष्ट्वा पृथिपलो महारावं समुत्थितं॥ ९६॥ विलोक्य च महाराज इदं
 वचनमब्रवीत्॥ हरिश्चंद्र उवाच॥ कुतः स्थितानि मे त्राणिकुतो वाप्यर्थसंचयः॥ ९७॥ ऋणं हि दातुं कामस्य कुतो
 वह्निः समुत्थितः॥ बुवते हि महात्मानो धर्मशास्त्रविचक्षणाः॥ ९८॥ सत्यव्रतस्य नाथस्य न भयं विद्यते क्वचित्॥
 पत्नीरक्षणयुक्तस्य भर्तुर्भर्तृत्वमुच्यते॥ २०॥ अशक्तो यो न तं लोके प्यचक्षति विचक्षणः॥ दह्यमानां कथं पश्ये
 प्राणेभ्योऽपि गरीयसीं॥ २१॥ प्राणं चे मं कथं पश्ये दह्यमानमनाथवत्॥ नात्मानमनुशोचामि न पत्नीं तनयं न च॥
 सदानुगामिनं दक्षं सत्यकीर्तिमुपस्थितं॥ नूनं प्रवृत्तो दुर्धर्षः सर्वसत्त्वभयंकरः॥ २३॥ अयमेतेन रुदेन ब्राह्म
 णेन कृतो भवेत्॥ चंद्रवत्युवाच॥ न काश्चित्कस्यचिदुःखं कर्तुं शक्तः सुरवनिच॥ २४॥ करोति सर्वमीशानः प्र
 र्वकर्मफलोदयं॥ ईश्वरः सर्वभूतानि प्रभवः सर्वतो मुखः॥ २५॥ भ्रामये देव भगवान् कैारूढानि मायया॥
 च

माविषाहं महाराज कुरुष्व त्वंकदाचन ॥ २६ ॥ सामान्ये मरणे राजन् शोचन्ती हस्त रयः ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अथ धूमेन
महता ज्वाला च तथानघ ॥ २७ ॥ आवृता विह्वलाः सर्वे न प्रजानंति किंचन ॥ सधूमेः सहसा ज्वाले र्ह्यमाना इ
तस्ततः ॥ २८ ॥ कतिष्ठामः कया स्याम इत्युच्युश्च मुहुर्मुहुः ॥ ततः प्रदक्षिणं कृत्वा साष्टांगं प्रणिपत्य च ॥ २९ ॥ बाष्प
पर्याकुला दीना इह वचनमब्रवीत् ॥ चंद्रवत्युवाच ॥ यावन्नाहं प्रतीक्षामिराजानं त्वंच बालकं ॥ ३० ॥ दृष्टमानं
शरीरं मे तावदग्नौ विनिक्षिप ॥ हरिश्चंद्र उवाच ॥ यद्येवं च प्रिया यस्याः रक्षणे च प्रिये मम ॥ ३१ ॥ नास्ति शक्तिः
स्वकं देहं तावदग्नौ परित्यजे ॥ चंद्रवत्युवाच ॥ एवमिष्टं भवेद्भाराजन् लोकाचारं प्रतीक्षतः ॥ ३२ ॥ द्वौ भागौ पुरु
षस्येह स्त्रियः पुंसश्च त्वं शृणु ॥ वामकश्च स्त्रियः प्रोक्तः पुंसो रक्षिण एव तु ॥ ३३ ॥ अत्र वीराः पुरस्कृत्य स्त्रीभागं पु
रुषारणे ॥ प्रवर्तते महाराज तेन न्यायेन लंघ्यते ॥ ३४ ॥ इत्युक्त्वा तु तदा देवी भर्तारं विनयान्विता ॥ प्रदक्षिणमु
पागम्य भर्तारं पर्यभाषत ॥ ३५ ॥ यदि दत्तं हुतं यद्विपितरश्चापि तर्पिताः ॥ ततो भवतु मे भर्ता हरिश्चंद्रो न्यज
न्मनि ॥ ३६ ॥ बद्ध्वा परिकरं गाढं सहसोत्पत्य वेगिनी ॥ आज्यादुतीरिव क्षिप्रं पतिता हव्यवाहने ॥ ३७ ॥ ततस्ते
जो महारौद्रं द्वादशादित्यसंनिभं ॥ असह्यमानस्तु तदा पयतु हुताशनः ॥ ३८ ॥ अथांतरिक्षे सहसा पुष्पवृष्टिः पपा
तह ॥ इन्द्रोदयः सुराः सर्वे साधुसाधिस्य पूजयन् ॥ ३९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ यावकं विगतं दृष्ट्वा परिभूतं च तंत
था ॥ अहो व्रतासेयं विस्मितश्चाभवत्यतिः ॥ ४० ॥ हरिश्चंद्र उवाच ॥ तत्प्रसादादहं चैव रक्षितो वै महाभयात् ॥

पति

शब्दैर्वारिणानां च बंहितैः ॥ ५२ ॥ उत्थितैरातपत्रैश्च समं तासं वृत्तो नरैः ॥ न श्रूयते च यत्किंचि स्तूतमागधबन्दिभिः ॥ ५३ ॥
त्रिशंकुस्तनुश्चैदानीं रोद्रेस्मिन् दंडके वने ॥ तमालतालहिंता लसत्तपणादिभिर्युते ॥ ५४ ॥ रोद्रेर्विहंगमैर्युक्ते भीम
स्वनविनादितैः ॥ शिवाराचसमायुक्ते चोरो विहंगसेविते ॥ ५५ ॥ नाशनैर्नियमैर्योगैर्दानैर्मित्रैस्तथैव च ॥ देवं
न शक्यते हंतुं मनुष्येण कदाचन ॥ ५६ ॥ शीतलैर्गंधपवनैर्व्यजनैः सुरवमास्थितः ॥ इदानीं कंठकै र्हृष्टैः कथं
यास्यति भूमिपः ॥ सर्वलक्षणसंपन्नां सौम्यां सर्वनिषेचितां ॥ इमां नारीं कथं पश्येदुःखेन महता वृतां ॥ ५७ ॥ इक्ष्वा
कु कुलसंभूतं शतक्रतुसुतोपमं ॥ रोहिताश्वं कथं पश्येदश्रिया हीनमिवापरं ॥ ५८ ॥ सत्तरक्तं त्रिगंभीरं त्रिस्
क्ष्मं चतुरभ्रतं ॥ सिंहासनसमोपेतं भुजं चक्रगुणान्वितं ॥ ५९ ॥ कथमेष हि पद्मान् च प्रयाति विपुले वने ॥ धूलिधूस
रसर्वांगः क्षुत्पिपासासमन्वितः ॥ ६० ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एतस्मिन्मंतरे राजा सप्तविंशतिमेहनि ॥ उवाच वचनं प
त्नीसमालोक्य सुदुःखितः ॥ ६१ ॥ कया स्यामो वरारोहे कस्मिंश्च वसतिर्हिनः ॥ चंद्रवत्युवाच ॥ सर्वे क्षयांता निव्याः
पतन्ताः समुच्छ्रयाः ॥ ६२ ॥ संयोगो विप्रयोगां तो मरणां तंच जीवितं ॥ अनादिनिधनो ह्येष संसारः परिकीर्तितः ॥ ६३ ॥
नासंतसुखिनः सन्ति न चैवात्यंतदुःखिनः ॥ दुःखिनः पापिनः सर्वे पापदुःखस्य कारणं ॥ ६४ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन धीमान्
सर्वपरित्यजेत् ॥ न कानि तानि मित्राणि मित्रमर्थः परं सखा ॥ ६५ ॥ धर्ममित्रं सखा ये च राजन् ते सुखिनस्तथा ॥ ये
षां का विगतिर्नास्ति तेषां वारणसीपुरी ॥ ६६ ॥ तत्र साक्षान् महादेवः शूलपाणिर्महेश्वरः ॥ उभया सहितः श्रीमान्

गङ्गामस्तां पुरीं रम्यां यत्रास्ते शंकरः स्वयं ॥ ४१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ वनाद्विनिर्गत्य तदा सराजा जनमेजय ॥ अपश्यत्परमप्रीतः
पुरीं तां सुमनोहरां ॥ ४२ ॥ प्राकारादालयपरिखां सुविभक्तां सुचत्वरं ॥ राजमार्गेण महता विस्तीर्णेन विराजितां ॥ ४३ ॥ ब्राह्म
णैर्वेदविद्विश्चक्षत्रियैर्धर्मसंस्थितैः ॥ वैश्यैः स्वधर्मोत्तरैः शूद्रैः शिशूषणैरतैः ॥ ४४ ॥ तां दृष्ट्वा नगरीं रम्यां चित्तात्हा
दकरीं शक्राभां ॥ यत्नीमुवाच सुप्रीतो विस्मया विष्टचेतसा ॥ ४५ ॥ हरिश्चंद्र उवाच ॥ सुराक्षि शृण्विमांशं भो नगरीं
पावनीमहं ॥ दृष्ट्वा देविकृतार्थोऽस्मि यद्यस्मात्पुरदर्शनात् ॥ ४६ ॥ वनाद्विमुक्तः कृच्छ्रेण सुखिन्या चत्वरया सह ॥ एतस्मि
न्नंतरे तत्र ब्राह्मणो वेदपारगः ॥ ४७ ॥ ब्राह्मणो विभवेः सार्धं निर्गतो नगराद्बहिः ॥ ततो देवीत्तु तं दृष्ट्वा ब्राह्मणं वेदपा
रगं ॥ ४८ ॥ उवाच वचनं सुभ्रू र्धर्मार्थसहितं हितं ॥ त्रयाणामपि वर्णानां पिता स ब्रह्म उच्यते ॥ ४९ ॥ पितृद्रव्यं हि पुत्रे
ण गृहीतव्यं न संशयः ॥ तस्मादमुं द्विजवरं याचस्व यदि मन्यसे ॥ ५० ॥ हरिश्चंद्र उवाच ॥ नाहं प्रतिग्रहार्थं विक्षत्रि
योऽहं सुमध्यमे ॥ याचकत्वं हि विप्राणां नियोगो ब्राह्मणक्रिया ॥ ५१ ॥ यजनाध्ययने दानं द्रव्यं शौचं तथा जवं ॥ भयं ग
तानामभयं यतीनां परिपालनं ॥ ५२ ॥ न मे प्रसारितो हस्तो देहीति वचनास्त्रिये ॥ याचस्वेति यथा देवि हृदयेन हितं
वचः ॥ ५३ ॥ याचयित्वा द्विजस्यार्थं ब्राह्मणाय प्रदीयते ॥ अजातफलितं देवि जायते न तदुत्तमं ॥ ५४ ॥ चंद्रवत्सुवाच ॥
कालः समविषमकरः कालः सन्मानपरिभवकरः ॥ कालः करोति पुरुषं दातारं याचितारं च ॥ ५५ ॥ इंद्रोऽपि पातितो राज
नून दुर्वेण महत्मान ॥ राज्यान्निरस्तः सौरव्यान्वगतो पीथं परंतपः ॥ ५६ ॥ इत्यरण्यपर्वणि हरिश्चंद्रोऽपारव्याने पंचमो

ध्यायः॥ ॥ हरिश्चंद्र उवाच॥ असिनातीक्ष्ण धारेण वरं जिह्वादिधा कृतिः॥ न चात्मानं परित्यज्य देहीति वचनं प्रिये॥ १॥ चं
 द्रवत्युवाच॥ यदि ते दामहाराज याचितुं नोत्सुकं मनः॥ अहं ते न्यायतः पत्नी देवैर्दत्ता सवासवैः॥ २॥ अहं शास्या चरक्ष्या
 चक्रयणीयामहाद्युते॥ अवधार्य महाराज गुर्वर्थः संप्रदीयतां॥ ३॥ न द्यूतहेतोर्न च यानहेतोर्न चार्थहेतोर्न च वादहेतोः॥
 क्रीणासि मां त्वं नरदेव सत्यप्रतिज्ञापरिपालनाय॥ ४॥ अवधार्य ततः पत्नीं सिराजा जनमेजया॥ उच्चैस्तु घोषयामास स्त्रीश्च
 विक्रीयते मया॥ ५॥ श्रुत्वा शब्दं तु तं राहो विप्रो सो कालकौशिकः॥ अहं क्रीणामि नारीं ते कथ्यतां मौल्यमेव हि॥ ६॥ हरिश्चंद्र
 उवाच॥ धर्मशास्त्रेषु यदृष्टं मौल्यं स्त्रीणां द्विजोत्तम॥ नारीणां पंचशतकं सहस्रं पुरुषस्य च॥ ७॥ निष्कप्रमाणं मौल्यं वै
 शास्त्रेषु विहितं पुरा॥ इत्याकर्ण्य वचस्तस्य ब्राह्मणः कालकौशिकः॥ ८॥ दास्यामि ते पंचशतं न्यायोक्तं हियतस्त्वया॥
 मौल्यं स्मृतिसमायुक्तं सहस्रं चापि पुत्रके॥ ९॥ गृहाणे रं धनं राजन् स्त्रियं पुत्रसमन्वितां॥ औशीनरीं पुरस्कृत्य ब्राह्मणः
 कालकौशिकः॥ १०॥ प्रतस्ते भवनं क्षिप्रं हस्तं बद्ध्वा सुतं च तान्॥ यतिं प्रदीक्षिणी कृत्य प्राणिपत्यपुनः पुनः॥ ११॥
 इदं चाह तदा साध्वी भर्तारिंदुः खितं प्रभुं॥ यदि दत्तं यदि हुतं ब्राह्मणास्तर्पिता यदि॥ १२॥ अर्चितो यदि देवेशः पा
 ति व्रतं च मे यदि॥ तेन सत्येन राजेन्द्र मम जन्म निजमनि॥ १३॥ भर्ता भव महाबाहो योगस्त्वय्येव मे भवेत्॥ इत्येवमु
 क्त्वा यतितां पादयोस्तं जनेश्वरः॥ १४॥ दृष्ट्वा दुःखसमाविष्टः प्राणेभ्यो विगरीयसीं॥ हा हेति सहसाराजा विललाषा
 कुलेंद्रियः॥ १५॥ दृक्षो यथा निज छायां न जहाति कदाचन॥ एवं मामपि साध्वीयं न जहाति कदाचन॥ १६॥ एवं भूतां

स्वरावाणीपरेषां कर्णभेदिनी॥ नूनं स्वरेण रौद्रेण चंडालाधिपतिर्भवेत्॥ ३३॥ विचार्यैवं महाराज श्वंडालमिदमब्रवीत्॥ ३४॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः स्वाचाराः क्रीणयंतु मां॥ ३४॥ चंडालधर्ममां त्वं वै कथं क्रीणासि दुर्मते॥ ततो घूर्णितसर्वांगश्वंडालः
 पुरतः स्थितः॥ ३५॥ उच्चैः प्रोवाच राजानं मदगद्गदया गिरा॥ अनिर्दिश्यत्वयोक्तं वै विशेवस्वधुनोच्यते॥ ३६॥ यदि
 सत्यं प्रमाणं ते गृहीतोऽसि न संशयः॥ सुखं तिष्ठानृतं चोक्तं त्वया द्यकुलपांसना॥ ३७॥ श्रुत्वा तद्भाषितं राजा किंचि
 दुरवसमन्वितः॥ पुनः प्रोवाच चंडालं कार्यस्य परिस्थितये॥ ३८॥ हरिश्चंद्र उवाच॥ यदि शक्तोऽसि विप्रेन्द्रं कोशि
 कं परितोषितुं॥ ततो गृहीष्व मामद्यदा सर्वं च करोमि ते॥ ३९॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य चंडालो व्यतिविस्मितः॥
 शतयोजनविस्तीर्णां वेदिं कृत्वा प्रसारितं॥ ४०॥ द्विपमारुह्य यावत्तु हस्ताय निपतेद्भुवि॥ तावदुच्छ्रायतः पूर्ण
 दास्ये हं कोशिकं प्रति॥ ४१॥ इत्यरण्यपर्वणि हरिश्चंद्रो पारव्यानेषष्ठोऽध्यायः॥ वैशंपायन उवाच॥ ततो रत्न
 सहस्रेऽस्तु विद्रुमैर्मोक्तिकैस्तथा॥ पुरुषद्वयोऽक्षितं पीठं चकार जनमेजयः॥ १॥ तस्योपरि धनैश्चापिशतयोजन
 विस्तृतं॥ कृतवान् स्वर्णराशितु प्रेक्षमाणप्रियावहं॥ २॥ दृष्ट्वा तं स्वर्णराशितु सर्वे विस्मयमागताः॥ अथांतरिक्षे
 तु तदा वागुवाच शरीरिणी॥ ३॥ अन्तर्गोसि महाराज दत्ता वै दक्षिणा त्वया॥ अथाकाशे ततः क्षिप्रं पुष्पदृष्टिः
 पपात ह॥ ४॥ सा धुसा ध्वेति संतुष्टा देवाश्चंद्रपुरोगमाः॥ एवमुक्त्वा तु संतुष्टा जग्मुः सर्वे त्रिविष्टपाः॥ ५॥ हरिश्चं
 द्रोऽपि चंडालं स्वामिबुध्या विचार्यतं॥ इदं प्रोवाच वचनं भर्तारं दासवत्तदा॥ ६॥ त्वं हि मातापिता चैव त्वं सुहृद्भूरे

३२ मूर्छितः सन् महाराजः यथा तदधरणीतले॥ समुदूर्तं विनिश्चयस्य प्राणां लुब्ध्वा ततो नृपः॥ १॥ २॥ ३॥

वच॥ त्वं स्वामी गुरुश्चैव सत्यमेव न संशयः॥ ७॥ यदहं मोक्षितो ह्यद्य कृणादस्माद्भयानकात्॥ किं करोहं महाबाहो शुश्रूषु
 र्वचनं तव॥ ८॥ यत्त्वयोक्तं तु तत्सर्वं करोम्यादिशमे प्रभो॥ इत्येवमुक्तो राजा वै चंडालो वीरबाहुकः॥ ९॥ मर्दयस्वेति
 वचनं प्रोवाच नृपतिं तदा॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य चंडालस्य दुरात्मनः॥ १०॥ दिशो विलोक्य चात्मानं इदं वचनमब्रवीत्॥
 अयुक्तमिदमिदमेवममकर्तुं कदाचन॥ ११॥ यो यथा मादृशो भूत्यः कर्मचापितथा यथा॥ सस्य कीर्तिरुवाच॥ भूत्येन तु
 हिकर्तव्यं भर्तुराज्ञानुशासनं॥ १२॥ अहं प्रेष्यश्च दासश्च सदा कार्ये नियोजया॥ नैमन्युस्त्वया कार्यो देवं प्रति नराधि
 प॥ १३॥ सुखदुःखानि भूतानां भवंति महतामपि॥ एवमुक्तः स चोवाच राजा सत्यसमन्वितः॥ १४॥ क्षत्रभावादपग
 तश्चंडालत्वमुपागतः॥ त्वं मां न स्पृश हेमं त्रिचंडालः पतितो ह्यहं॥ १५॥ सत्यकीर्तिरुवाच॥ रथनागादिभिः सार्धं पु
 न्रवत्सद्गृहे स्थितः॥ नानाविधैरन्नरसैर्भोजितो हं त्वया सदा॥ १६॥ गृहकर्तृतिमां सर्वे वदंतिल्लुहोऽस्मि तं॥ यथा पु
 त्रे पिता याति तथा हं पालितस्त्वया॥ १७॥ इदानीं मां भिन्नइति न वक्तव्यं त्वयानृप॥ या ते गतिर्ममाप्यस्तु सत्यं राजन् ब्रवी
 म्यहं॥ १८॥ एवमुक्तस्ततो राजा पुनः प्रोवाच तं प्रति॥ नात्र तिष्ठति सापत्नी न पुत्रो न च बांधवः॥ १९॥ अनुरक्तः शुचिर्दक्षः
 स भूत्यो यत्र तिष्ठति॥ आपद्गतं नरो यस्तु न जहाति सुरक्षति॥ २०॥ एव बंधुर्विख्यातः सर्वशस्त्रेषु निश्चितः॥ एवं ब्रु
 वंतं राजानं चंडालः क्रूरदर्शनः॥ २१॥ अब्रवीत्पुरुषं वाक्यं स्वजातिसदृशं नृप॥ अहो त्वमति निर्लज्जस्त्वयोक्तं किंतु
 दावद॥ २२॥ दासो हंतव्यं कार्यं वै त्वया जप्तः करोमि च॥ इत्युक्त्वा च तदामह्यमिदानीं चिंतयते त्वया॥ २३॥ मयेदं कर्म कर्त

अनकतं व्यमया त्विदं ॥ आवदिष्ठसि वित्तानि तावद्वत्त्वामया भवान् ॥ २४ ॥ दासः कृतस्तदानीं तु न त्वयोक्तं विशेषतः ॥ मद्दि
धाश्वनिकृष्टाश्च ब्रुवंत्येवानृतं सदा ॥ २५ ॥ भवद्दि धामहात्मानो वदंति कथमन्यथा ॥ इत्युक्तः सौत्तिकमगात्या दोम
दयितुं नृपः ॥ २६ ॥ आगतं नृपतिं दृष्ट्वा पुनः प्रोवाच तं प्रति ॥ वीरबाहुक उवाच ॥ नगर्याः पूर्वभागे वै शमशानमिति
दारुणं ॥ तद्रक्ष स्वयथा न्यायं तथैवाज्ञामयातव ॥ इमं शर्मरमादाय नगर्याः सर्ववीथिषु ॥ २७ ॥ वीरबाहो
रहं दासः शमशानमभिरक्षितुं ॥ गमिष्यामीति सर्वत्र घोषयन् राजचत्वरे ॥ २८ ॥ इत्याज्ञप्तस्ततो राजा गृहीत्वा श
र्मरं ततः ॥ ययौ शमशानमुद्दिश्य घोषयंश्च तथैव सः ॥ २९ ॥ गच्छतस्तस्य पृष्ठे च सत्यकीर्तिरपि प्रभुः ॥ अन्वग
च्छुः दुःखेन बाष्पं चाप्युत्सृजन् बहु ॥ ३० ॥ अथो शमशानं गत्वा तु ह्यतिष्ठन् मंत्रिणा सह ॥ मंत्रिणं वैश्यराजा वै प्रो
वाचे दंवचः शुभं ॥ ३१ ॥ राजो वाच ॥ धर्माधर्मैः पुरा प्रोक्तौ क्रविभिः श्वमहात्मभिः ॥ धर्माधर्मफलं नृणां भवती
ह शुभाशुभं ॥ ३२ ॥ अधर्मरुचयः पापाः शूले प्रोक्ताः समंततः ॥ क्रकचैर्दरिता दूतैर्भिद्यमाना भयं करैः ॥ ३३ ॥ न
रकंधोरमासाद्य पश्चात्तप्यंति पीडिताः ॥ नरस्य सर्वदुःखं हि फलं पापस्य कर्मणः ॥ ३४ ॥ महत्यापं कृतं पूर्वम
याजनांतरे ध्रुवं ॥ सत्यकीर्तिरुवाच ॥ धर्मश्च कीदृशः सत्यं कीर्तयस्व नराधिप ॥ ३५ ॥ राजो वाच ॥ अहिंसा स
त्यमस्तेषां ब्रह्मचर्यमकल्मषं ॥ अक्रोधो गुरुशिश्रूषा शौचं संतोष आर्जवं ॥ ३६ ॥ एष वै वैदिको धर्मः व्याख्या
तो ब्रह्मणा पुरा ॥ आत्मवत्सर्वभूतेषु यो हितायाहिताय च ॥ ३७ ॥ सर्वत्र वर्तते नित्यं सोऽहिंसक उदाहृतः ॥ स

महाभागां लोत्सकाद्यवरानने ॥ कुतो मम सुखं भद्रे कया स्यामि च शोभने ॥ १७ ॥ कोदिशं प्रतिपत्स्यामि को मे दुःखं निवार
येत् ॥ राज्यभ्रंशान् मे दुःखं वनवासाच्च भामिनि ॥ १८ ॥ त्वया पुत्रेण सहितं न दुःखं बाधते महत् ॥ अद्य पुत्रवियोगश्च तव
चैव लुशोभने ॥ १९ ॥ भ्रंशं दहति मां भद्रे वक्तुं विप्रेयथानृतं ॥ इदं वा कुवंशं संभृतो राजलक्ष्मीधुरंधरः ॥ २० ॥ दासत्वं प्रा
पितः पुत्रः पितृणामनृणः कथं ॥ ईदृशे मज्जमानं मांसं मुहब्धो कसागरे ॥ २१ ॥ को मां तारयते भद्रे ह्यपुनं दुःसागरा
त् ॥ इत्येवं ब्रुवतस्तस्य दुःखितस्य महात्मनः ॥ २२ ॥ पश्यतस्तस्य तं पुत्रं कशाघाते सुदारुणैः ॥ निर्भर्त्सयित्वा ब
हुशो भवनं सगतो द्विजः ॥ २३ ॥ अथांतरिक्षे नक्षत्रः आजगाम क्षणेन वै ॥ स शिष्यः कोशिकेन्द्रस्य निष्ठुरः क्रूरद
र्शनः ॥ २४ ॥ या त्वयोक्ता महाबाहो बहुयागस्य दक्षिणा ॥ तां ददस्व महाराज यदि सत्यं पुरस्कृतं ॥ २५ ॥ नक्ष
त्रस्य वचः श्रुत्वा हरिश्चंद्रो ब्रवीदिदं ॥ अभिवादयेहं विप्रर्षेत दूहाणयथाविधि ॥ २६ ॥ हरिश्चंद्र उवाच ॥ इष्ट
भार्यामया ब्रह्मन् विक्रीतापंचभिः शतैः ॥ रोहिताश्वः सहस्रेण गृहाणे दंभयोद्यतं ॥ २७ ॥ नक्षत्र उवाच ॥ ब
हुस्वर्णस्य यागस्य नेष्टा भवति दक्षिणा ॥ नक्षत्रेणैव मुक्तस्तु निष्ठुरेण नृपस्तदा ॥ २८ ॥ उत्थाय घोषयामास स्वयं
विक्रीयते मया ॥ एतस्मिन्नेव काले लुचंडालः कश्चिदागतः ॥ २९ ॥ पीत्वा मधुयथा कामं मंदरकांतलोचनः ॥ मुहु
र्मुहुः सर्वं न्याति मस्तकासक्तहस्तकः ॥ ३० ॥ आगत्य तस्य राजो वै सन्निकाशो ब्रवीदिदं ॥ अहं क्रीणामि दासं त्वंग्रहाणा
र्थं न योद्यतं ॥ ३१ ॥ यावन्मया ते दातव्यं भयमुत्सृज्य दूरतः ॥ अचक्ष्वाच क्ष्वमेक्षि प्रोक्त्वा यद्रव्यं ददामि ते ॥ ३२ ॥ भिन्नकर्ण

वतीर्था निमेधावीलभतेनहिनासिकाः॥३९॥स्वानुभूतंसुदृष्टं च कथनं सत्यलक्षणं॥सत्ये समाप्यते धर्मः यज्ञो योगो ब्र
तं जपः॥४०॥सर्वा वस्त्रांगतो वापि नान्यद्वैतपउच्यते॥अमेधुनं ब्रह्मचर्यं समस्तो द्रियनिग्रहः॥४१॥पर्ववर्ज्यं ब्रजे
स्वायां ब्रह्मचर्यं समः सच॥कल्पना परमोदंभः अदंभः परमा गतिः॥४२॥दुर्बलेन दुरुक्तो यः क्षमते बलवान
पि॥यागाद्यविकृतः शुद्धः कांतिरेषा सुनिर्मला॥४३॥जनकश्चोपनेता च यश्च विद्यां प्रयच्छति॥अन्नशताभ
या त्वा तापं चैतौ पितरः स्मृताः॥४४॥गुरुशुश्रूषणं नाम सर्वधर्मोत्तमोत्तमं॥न गुरोरप्रियं ब्रूयात्ताडितः पा
तितोपि वा॥४५॥कर्मणामनसा वाचा स याति परमां गतिं॥शौचं तु मृज्जले बाह्यं मनः शुद्धिः परा तथा॥४६॥
दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं पिबेज्जलं॥सत्यपूतं वदेद्वाक्यं मनः पूतं समाचरेत्॥इत्यरण्यपर्वणि हरि
श्चंद्रो पारव्याने सप्तमोऽध्यायः॥॥वैशंपायन उवाच॥अपश्यद्ब्राह्मण सुतान् इंधनान यनोद्यता
न्॥आज्ञया तस्या विप्रस्य रोहिताश्वो महमनाः॥१॥इंधनार्थं गतो बालः सदृशैर्बालकैः सह॥भारकं मस्तके क
वास्विद्यमानः पदे पदे॥२॥पलाशसमिधश्चापि ह्यग्निहोत्रार्थं मानयन्॥उदकं स्नानमासाद्य भारेणातिप्रपी
डितः॥३॥स्थित एवाक्षिपद्भारं स्वयं च पतितो भुवि॥ततः पीत्वा तु सजलं विश्राम्य च मुहूर्तकं॥४॥वल्मीकस्यो
परिकुशानाहर्तुमुपचक्रमे॥प्रसार्य हस्ता कृष्टेन संदष्टो भुजगेन हि॥५॥आलोक्य दृष्टमात्मानं बालकैः

वीरितस्तदा ॥ हा हेति वचनं चोक्ता पपात धरणी तले ॥ ६॥ अथ ते बालका गत्वा सहितास्तस्य मातरं ॥ उचुरुद्विगृह
 दयाः सर्पदष्टं सुतं तदा ॥ ७॥ तच्छ्रुत्वा सा तु सहसा शस्त्रपातोपमं वचः ॥ पपात सहसा भ्रमौलता वज्रहता यथा ॥ ८॥
 तादृशं बालकं श्रुत्वा लब्ध्वा प्राणानसौ पुनः ॥ धूलिधूसरसर्वांगी विवशा विकृतानना ॥ ९॥ जगाम संध्यास
 मये यत्रासौ पातितः सुतः ॥ विगता सुसुतं दृष्ट्वा राज्ञी सा पुत्रवत्सला ॥ १०॥ संछिन्ना वद्धुरी वासौ पतिता तस्य
 चोपरि ॥ संज्ञां लब्ध्वा ततो देवी दुःखेन महता दृता ॥ ११॥ रुरोद भृशमुद्विग्ना विक्षिप्ता कुररी यथा ॥ दिवसः को
 विनार्केण विना चंद्रेण कानिशा ॥ १२॥ दृषहीना यथा गावः खयाहीना तथा कृता ॥ उत्तिष्ठ पुत्रगच्छावः किं त्वं
 मां नाभिभावसे ॥ १३॥ तस्या रुदितमाकर्ण्य तत्र स्थावन देवताः ॥ दुःखेन तस्या रुरुर्भूत्वा चाल्यंत दुःखिताः ॥
 तच्छ्रुत्वा रुदितं राजाघोरमार्तस्वरं महत् ॥ यत्र रोदिति रौद्रेण तत्रैव मृतकं ध्रुवं ॥ १४॥ तस्य वासः समादाय स्वा
 मिने च ददाम्यहं ॥ स्वामिनो र्थमुपेक्षेत् पापिष्ठां गतिमाप्नुयात् ॥ १५॥ तस्मात्तत्र गमिष्यामि त्वं तिष्ठेत् या हतं नृपः ॥ १६॥
 शानं मंत्रिणं स्थाप्य गतो यत्र मृतः ॥ १७॥ तं दृष्ट्वा मृतकं पुत्रं तां च दृष्ट्वा सुदुःखितां ॥ अथ प्रसार्य हस्तं तु मृतस्योप
 रि संस्थितं ॥ १८॥ जग्राह सहसा वस्त्रं तस्योत्संगाच्च निष्ठुरः ॥ दृष्ट्वा घोरं तदा देवी राज्ञी वचनमब्रवीत् ॥ १९॥
 रक्षरक्ष च मां दीनां पत्याहीनां सुतेन च ॥ यद्धारयसि मां पापां जीवितेन किमात्मनः ॥ २०॥ राजो वा च ॥ कथं ॥ १२
 मे राक्ष संरूपं विगर्हितममानुषं ॥ मा भैषीमस्मि जघाणान् दृष्ट्वा मे भैरवं वपुः ॥ २१॥ मानुषो हं न भेत न्येन

वि॥ तस्योपरि पयाता सौखिन्नमूल इव द्रुमः ॥ ३६ ॥ पत्न्याश्वस्तसदाराजा संज्ञां लब्ध्वा यथा पुनः ॥ बाष्पपर्याकुलोरा
जा विललापाकुलेंद्रियः ॥ ३७ ॥ पितृभक्तः सदाशंतः सत्यवागनस्य कः ॥ एकस्त्वं जनितः पुत्र तपसामह
तामया ॥ ३८ ॥ त्वदर्थं याचितो पुत्रमया पर्वतनारदो ॥ ऋणत्रयमिदं मह्यं यथानाशयितुं क्षमं ॥ ३९ ॥ या
चितो तौ प्रयत्नेन पुत्रेष्टितुविधाय च ॥ महता च प्रयत्नेन पुत्रौ लब्धौ मया तयोः ॥ ४० ॥ देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च
पितृभ्यश्च तथा पुनः ॥ ऋणत्रयमिदं मह्यं मयि संक्रमितं त्वया ॥ ४१ ॥ कांदिशं प्रति वत्स्यामि शून्याः सर्वादि
शोद्यमे ॥ कोमां विनोदयेत् पुत्रवचोभिर्धर्मतत्परैः ॥ ४२ ॥ किं मया पकृतं वत्स एवमां नाभिभाषसे ॥ उत्तिष्ठ
वत्स किं शेषे श्मशानेति भयं करे ॥ ४३ ॥ सप्तद्वीपसमुद्रस्य जगतो भारवाहकः ॥ मया तिपापि नापुत्रत्वं
कृतः काष्ठवाहकः ॥ ४४ ॥ तथापि वत्स त्वया दौ धृतौ तं क्षंतुमर्हसि ॥ त्यज कोपं भजस्नेहं त्वं मुरवं कुरु चो
ज्वलं ॥ ४५ ॥ धूलिधूसरसर्वांगः क्षीणपुण्यो यथा तथा ॥ विहाये पुण्यमाशेषं पुत्रमागंतुमर्हसि ॥ धूलि
धूसरसर्वांगीं पश्य पश्यातिगर्हितं ॥ उत्थाय विक्रुवामं बालं त्वमाश्वासय दुःखितां ॥ ४६ ॥ कुरुष्व पूर्णमु
त्संगं रूढस्त्वस्यामनोरथं ॥ इत्येवं व्यलपद्वाजा महादुरवसमन्वितः ॥ ४७ ॥ एतस्मिन्नंतरे राजन् राविश्वामि
त्र उपागतः ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अब्रवीच्च तदाराजन् हरिश्चंद्रमकलमखं ॥ ४८ ॥ अपूरय दिशः सर्वाः दे

वुंदुभिनिस्वनः ॥ हरिश्चंद्रमहाबाहो कुरुष्व वचनं मम ॥ ५० ॥ यदि चेच्छसि जीवंतं कुमारं देवस्तपिणं ॥ जयाच विज
याचापि गृह्यतां राज्यमेव हि ॥ ५१ ॥ पत्नीं प्राणसमां चेमां त्वमवाप्त्यस्य निर्दितां ॥ पुत्रमौशीनरं पृथ्वीं प्राप्य भुं
क्ष्व यथा सुरवं ॥ ५२ ॥ कुटुंबभरणे युक्तो गृहस्थः स्वर्गमाप्नुयात् ॥ उद्धाहका लेरति संप्रयोगे प्राणान्त्यये सर्वध
नापहारे ॥ ५३ ॥ विप्रस्य चार्थे ह्यनृतं वदेद्युः पंचानृता न्याहु रपातकानि ॥ इत्यरण्यपर्वणि हरिश्चंद्रो वारब्धा
नेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ॥ हरिश्चंद्र उवाच ॥ अश्वमेधायुतं पुण्यं सत्यं चतुजया धृतं ॥ अश्वमेधायुक्ता स
त्यमभूदधिकमेव च ॥ १ ॥ न वा कथं भवतः सद्यः करिष्यामि कदाचन ॥ याहिते सुप्रियं दिव्यं यास्यामि स्वा
मिनो गृहं ॥ २ ॥ न च द्वेषा न च क्रोधा न भयान्नार्थकारणात् ॥ न हेतुवादादन्यस्मात्सत्यं जह्यां कथंचन ॥ ३ ॥ इ
त्येवमुक्तो राजा वै पुनरंतर्हितो भवत् ॥ एवमुक्त्वा मुनिश्चेष्टं पत्नीं प्रोवाच पार्थिवः ॥ ४ ॥ इदं च वस्त्रं संगृ
ह्य गच्छामि स्वामिनो गृहं ॥ गच्छ देवित्वमप्यस्मात् श्मशानं च प्रयावहात् ॥ ५ ॥ पक्षदक्षिस्वरूपं तु ज्ञात्वा संसा
रसागरं ॥ स्वपुत्रस्यांबरं राजा स्कंधे कृत्वा महाभुजः ॥ ६ ॥ श्मशाने मंत्रिणं स्थाप्य जगाम स्वामिनो गृहं ॥ दृ
ष्ट्वा स्वस्वामिनं राजा चंडालं दुःखितो ब्रवीत् ॥ ७ ॥ इदं वासः समानीतं बालकस्य मृतस्य हि ॥ मत्पुत्रस्य
च वस्त्रं त्वं गृहीष्वान्यन्न विद्यते ॥ ८ ॥ इत्युक्तः सोपितं प्राह यथामौल्यं प्रदीयतां ॥ त्वया दहनभूमेऽश्वदत्त्वा

हं ५५०
१६

रत्ना ०

तदहं नान्यथा ॥ ९ ॥ इत्युक्तो दुःखितो राजापुनरागम्य तत्र हि ॥ संस्थाप्य मंत्रिणं सम्यक् कुटुम्बं कृत्वा वसन्तदा ॥ १० ॥
पुत्रशोकपरीतां गीविलपन्ती पदे पदे ॥ देवमेवानुशोचन्ती प्रस्थिता बालाणां तिकं ॥ ११ ॥ रात्रौ ददर्श संचोरे गु
ह्यदेशे व्यवस्थितान् ॥ गृहीतो बालकः चोरेर्द्रव्यार्थपापकर्मभिः ॥ १२ ॥ स बध्यमानस्तै रौद्रेर्द्रव्यभिः क्रूर
दर्शनैः ॥ उच्चैराक्रोशयामास त्रायतां त्रायतामिति ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वा तु तदा देवी करुणं परिदेवितं ॥ न हंतं न
स्वयं बाल इति तानभ्यभाषत ॥ १४ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा दस्य वस्ते भयान्विताः ॥ आक्रान्ता स्ते ततस्तुर्णस्य क्त्वा
तं बालकं तदा ॥ १५ ॥ बालस्याभ्याशमागम्य ततो वचनमब्रवीत् ॥ न भेत व्यं त्वया वत्स स्वस्तितेस्तु ब्रजाम्य
हं ॥ १६ ॥ ततो वैराजपुरुषाः स्त्रियः शब्दानुसारिणः ॥ चोरकाद्रव्यबाहुल्यान्नगच्छन्ति पदात्पदं ॥ १७ ॥ इत्युक्त्वा सिं
हनादेन समागच्छन्ति तस्ततः ॥ तानागतान् भटान् वीक्ष्य भयशोकसमन्विता ॥ १८ ॥ प्रावेपितभयो द्विगुणा प्र
वाते कदलीयथा ॥ ते भटश्चापितां दृष्ट्वा तत्रागत्य परस्परं ॥ १९ ॥ तामूचुर्द्रव्यमाच्छाद्य न गंतं व्यं त्वया पदं ॥ त
तस्ते चोरिणीत्येवं मिथ्या वाक्यैः प्रपीडिता ॥ २० ॥ अतीव दुःखमापन्ना तुष्णीमास्ते नृपोत्तम ॥ तुष्णीं स्थि
तां तु तां दृष्ट्वा पुनरूच्युरिदं वचनं ॥ २१ ॥ कथं पापे दुराचारे निर्दये निरपत्रपे ॥ स्वपुत्रसदृशं बालं कथं हिंसितु
मर्हसि ॥ २२ ॥ कनुक्षितं त्वया द्रव्यं बालस्य च हतं महत् ॥ तद्रव्यमानयक्षिप्रं यदि जीवितुमिच्छसि ॥ २३ ॥ यदा

१६

६३

त्य

चाहं क्षणदा चरः ॥ हरिश्चंद्र इतिख्यातो यदि दृष्टः श्रुतोऽपि वा ॥ २२ ॥ सत्यं जभयं बाले नान्यथा चिंतयस्व मां ॥ रा
स्युवाच ॥ अहो कथमिदं वाक्यं भिद्यते हृदयं मम ॥ २३ ॥ हरिश्चंद्रस्य देहो यं कथं भवितुमर्हति ॥ कथमेतद्वपुस्त
स्य शरच्चंद्रप्रभावहं ॥ २४ ॥ चंडालविग्रहाकारं दृश्यतेति भयं करं ॥ हरिश्चंद्रो यदि भवान् के सुतः क्व च ते प्रि
या ॥ २५ ॥ क्व गतः सत्यकीर्तिश्च तदेतद्वक्तुमर्हसि ॥ राजो वाच ॥ तदेतदितिकष्टं ते नैवाहं वक्तुमुत्सहे ॥ २६ ॥
आत्मनः पापकृत्यं कः पुत्रस्त्रीविक्रयान्वितः ॥ अद्य मां सादिकं यो हि विक्रीणाति नराधमः ॥ २७ ॥ सोऽहं पाप
समाचारः पुत्रस्त्रीविक्रयः खलः ॥ एवं वदति राजेन्द्रे सहसोऽथायसासती ॥ २८ ॥ पपात पादयोः पयुर्बाष्पपर्या
कुलक्षणा ॥ हा हेति क्व गतं तेजः चंडालस्येव ते वपुः ॥ २९ ॥ क्व गता ते वपुः कांतिः रूपं चाति मनोहरं ॥ अहं ते महि
षी राजन् पित्रा दत्ताग्नि साक्षिकं ॥ ३० ॥ एवं दत्तापुरा देवैः देवेन विनियोजिता ॥ नास्यास्त्युपायो राजेन्द्रयेने
हं विजिगीषसि ॥ ३१ ॥ अथ राजा तु तां दृष्ट्वा पतितां पादयोर्भुवि ॥ बाष्पगद्गदया वाचा इदमाह च तं सती ॥ ३२ ॥
मामास्पृश वरारोहे चंडालोऽहं सुमध्यमे ॥ हृदयानंदनो वत्सो मम वंशविवर्धनः ॥ ३३ ॥ क्व सो मेतनयः सु
भूर्येनाहमन्तुणः पुमान् ॥ तस्य वार्ता महादेविकथयस्व प्रिये मम ॥ ३४ ॥ चंद्रवत्सु वाच ॥ एष ते वत्सुभः पु
त्रो गता सुभूर्भवेति छति ॥ सर्पेण दृष्टो राजेन्द्र वत्सुभं पश्य पुत्रकं ॥ ३५ ॥ दृष्ट्वा सो पतितं पुत्रं शापं प्रदद्वत्सु

तेरुच्यमाना तु नोत्तरं किंचिदब्रवीत् ॥ कशाघाते स्तदारोद्रेयो जितापापकर्मभिः ॥ २४ ॥ भर्तुर्वियोगदुःखेन पुत्रस्य
मरणेन च ॥ ध्यात्वानित्यं च मर्त्यानां मृत्युमेव हि नंदति ॥ २४ ॥ ततो बध्ना वरारोहां राज्ञे वृत्तं न्यवेदयन् ॥ ततः
साराजपुरुषैः पृच्छ्यमाना पुनः पुनः ॥ २५ ॥ यथार्थं दृष्टं संबन्धं न ब्रूते सा ध्वसा ध्रुवा ॥ ततस्ते कुपिताः सर्वे
धिग्धिगित्येवमब्रुवन् ॥ २७ ॥ व्यापद्यतामियं दुष्टा विक्रीता चौर्यकारिणी ॥ नीत्वा चंडालभवनं वीरबा
होः समीपतः ॥ २८ ॥ व्यापद्यतामियं क्षिप्रं चोरशास्त्रानुसारिणी ॥ ततः सापि भट्टे हंतुं वीरबाहोः समर्पिता ॥ २९ ॥
वीरबाहुस्ततो वाक्यमब्रवीत् स्वसुतं प्रति ॥ वीरबाहुरुवाच ॥ त्वमुत्थापय मे दासं सुप्तं मंदधियं क्षणात् ॥ ३० ॥ वी
रबाहोः सुतस्तत्र चागच्छेदं वचो ब्रवीत् ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ दासत्वा माज्ञापयति मे पिता ॥ ३१ ॥ विनिर्गच्छो टजा
च्छीघ्रं नाक्षेपं कर्तुमर्हसि ॥ हरिश्चंद्र उवाच ॥ वेदार्थे संशयः किं वा वेदांते न्यायविस्तरे ॥ ३२ ॥ सीमां सा
यांसां रव्यशास्त्रे धर्माधर्मेषु वा पुनः ॥ अग्निष्टोमादियज्ञानां महोमक्रिया सुच ॥ ३३ ॥ इति संविं त्यमनसा गृहा
न्निर्गत्य भूमिपः ॥ आगतो हं महाभाग वद किं करवाणिते ॥ ३४ ॥ वीरबाहु उवाच ॥ हंतव्ये यंदुराचारामच्छा
सनपराङ्मुखी ॥ असिना तीक्ष्णधारेणाशिरः कायादपाहरा ॥ ३५ ॥ हरिश्चंद्र उवाच ॥ भग्नाश्वाचीर्णकवचान्यस्त
शास्त्राः पराङ्मुखः ॥ न हताश्रमया पूर्वास्त्रियं हंतुं कथं ब्रजे ॥ ३६ ॥ बालदृष्ट्या धवधिरान् क्लीबान् भयसमन्वि
तान् ॥ सभारं जनविदुषः स्त्रियं चाप्यपराधिनीं ॥ ३७ ॥ श्रुत्वा सराज्ञो वचनं चंडालः कोपमूर्छितः ॥ राजाज्ञां

लुपु रस्कस्य हन्यात्पापीयसीमिमं ॥ ३६ ॥ ममाज्ञां च पुरस्कृत्य त्वमिमं दुष्टचारिणीं ॥ अन्यथा हं तु कुपितो रोद्रं
 डं निपातये ॥ ३७ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सरा जा जनमेजय ॥ प्रगृह्य विपुलं रवद्रं कोशेन मह्यं दत्तं ॥ ३८ ॥ पुरस्कृत्य
 तदा तां वैश्मशा नामिमुखो नृपः ॥ मनसा दूयमानेन प्रस्रवलं श्वपदे पदे ॥ ३९ ॥ श्मशानेतामवस्थाप्य विक
 ष्यसिं विभीषणं ॥ आत्मानमवलोक्याथ इदं वचनमब्रवीत् ॥ ४० ॥ अहो वै त्रिषु लोकेषु बलवान् विधिरु
 च्यते ॥ निरपराधिनं मां त्वं विडं बयसि दुःखितं ॥ ४१ ॥ किं मया पकृतं त्वद्य विधेव दत्तवो परि ॥ येन नाना प्रका
 रैस्त्वं मामेवमनुवर्तसे ॥ ४२ ॥ पृथिव्यां सागरां तायां भूपा लान् सर्वतस्त्वया ॥ विस्तृज्य दुर्नय प्रायान् कथ
 मां दितोऽस्म्यहं ॥ ४३ ॥ अयुक्तं ते विधे कर्तुं ईदृशं लोकगर्हितं ॥ येष्वधर्मनिरता हांताः सत्यवन्तो न स्युः काः ॥
 न प्राप्नुवंति ते क्वापि सकृदप्यापदं नराः ॥ एवं बहुविधं दीनं विलप्य स नरेश्वरः ॥ ४४ ॥ इमां वै हंतुमुद्यु
 क्तो वामा मनपराधिनीं ॥ अवलोक्यादिशः सर्वा इदं वचनमब्रवीत् ॥ ४५ ॥ हरिश्चंद्र उवाच ॥ त्वदिष्ट देवता
 काद्यहृदि चैव सुसंस्थिता ॥ स्मरतां हि शुभे बाले मरणं समुपस्थितं ॥ ४६ ॥ इत्युक्ता तु तदा देवी हरिश्चं
 द्रेण धीमता ॥ ततः पूर्णेन वचसा स्वेष्टं देवमुदाहरत् ॥ ४७ ॥ ओशीनर्युवाच ॥ सुरूपो वा कुरूपो वा आढ्यो
 वा द्रव्यवर्जितः ॥ दुःशीलः शीलयुक्तो वा स्त्रीणां भर्तैव देवतां ॥ ४८ ॥ यदि धर्मः कृतः पूर्वयदि दानं कृतं तपः ॥

तिभूतानिकालः संहरति प्रजाः ॥ ६४ ॥ कालः सुप्तेषु जागर्तिका लोहितुरतिक्रमः ॥ बहूनींद्रसहस्राणि आदित्यानां शता
नि ॥ ६५ ॥ निर्वापितानिकालेन ब्रह्मणो कोटयश्च हि ॥ अवश्यं भाविनो भावा भवंति महतामपि ॥ ६६ ॥ ब्रह्मणोपि
शिरश्छेदो भवेन्मानानुरूपतः ॥ जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ॥ ६७ ॥ तस्मादपरिहार्यैर्धैतत्र काप
रि देवना ॥ तस्माद्धैर्यं समालं व्यसंस्तभ्यात्मानमात्मना ॥ ६८ ॥ एकेनेव प्रहारेण शिरः काया दया हर ॥ ततः प्रद
क्षिणं कृत्वा तं पतिं सापतिव्रता ॥ ६९ ॥ क्षमस्वेति तदा देवी वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ततः कृच्छ्रेण महता रवज्ञमा
दाय भूमिपः ॥ ७० ॥ तस्याः कायाच्छिरश्छेतुं रवज्ञमुद्यतनाम्नभुः ॥ यावद्राजोत्तुतां देवीं स्वद्वेनाहं तुमिच्छ
ति ॥ ७१ ॥ तावत्करिकराकारस्तं भित्तो मुनिना करः ॥ हरिश्चंद्र उवाच ॥ येनायं स्तंभितो बाहुर्मै प्रवृत्तस्य स
त्यथे ॥ ७२ ॥ यक्षो वाराक्षसो वापि सतिष्ठतु ममाग्रतः ॥ शतितद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रो महातपाः ॥ ७३ ॥ राजा
नं प्रत्युवाचे दं धर्मार्थसहितं हितं ॥ गृहाण पाणिं धर्मज्ञममनुष्यमिदं ह्यये ॥ ७४ ॥ जयां च विजयां चैव सत्यं
सत्कानराधिप ॥ सप्तद्वीपवतीं पृथ्वीं स्त्रिया सहनराधिप ॥ ७५ ॥ वंशक्रमगतं छत्रं तुभ्यं राज्यं प्रदीयते ॥ ह
रिश्चंद्र उवाच ॥ किं मे राज्येन पुत्रेण किं भोगैर्जावितेन वा ॥ ७६ ॥ यो हं प्राणाधिको भार्या हंतुं साक्षात्समुद्यतः ॥ ७६
दत्तासादक्षिणा ब्रह्मन्यात्वयोक्ता महाद्युते ॥ ७७ ॥ अतश्चापि प्रियं विप्रबृहिकं करवाणिते ॥ विश्वामित्र

उवाच ॥ यदि मे तस्यैव कार्यं सत्यं सत्कानराधिप ॥ ७८ ॥ गृहीष्वपाणिमनयोर्दुहित्रो मे न संशयः ॥ ७९ ॥ इत्यर
ण्यपर्वणि हरिश्चंद्रो पारव्यानेन वमो ध्यायः ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तस्ततो राजा विश्वामित्रे
ण धीमता ॥ प्रत्युत्तरमुवाचे दं न्यायधर्मसमन्वितं ॥ १ ॥ असत्यं पुनरुक्तं च वाक्यं व्यर्थं पुनः पुनः ॥ पुनरु
क्तं तु विप्रेन्द्र न वदंति विचक्षणाः ॥ २ ॥ तद्वाक्यमितरो वक्ति धर्मशास्त्रबहिष्कृतः ॥ नाहं स्वप्नेऽपि भवतो वा
क्यं व्यर्थं समाचरे ॥ नाहं हि मुनिशार्दूलस्वप्ने वापि कथंचन ॥ प्रोक्तवाननृतं वाक्यं सत्यं सत्कथं क्षमः ॥
भमचैव भुजस्तंभं मुंचगच्छ मुनीश्वर ॥ मत्स्वामि वाक्ये नैवे मां हन्मि नात्र विचारणा ॥ ५ ॥ इत्यस्य नाय
राधोऽस्ति स्वामि वाक्या नुरोधिनः ॥ ४ ॥ त्यापराधास्वामी तु दंडय एव न संशयः ॥ ६ ॥ अतो दोषश्च मे न स्यान्नते
स्यान्मुनिपुंगव ॥ स्वेनैवोपाजितं पुण्यं स्वयं प्राप्नोति मानवः ॥ ७ ॥ न्यपातय न्ततो देव्याः रवज्ञं हस्तेन मूल
तः ॥ पात्यमानो भवन्माता तस्यां रुक्ममयी शुभा ॥ ८ ॥ हा हेति सुमहान्नादो देवैः सम्यगुदीरितः ॥ ततो देवाः
सगंधर्वाः सयक्षोरगराक्षसाः ॥ ९ ॥ ईक्षुसमेत्य सहसा सधुसाध्वितितं नृपं ॥ देवदुंदुभयो नेदुःपुष्पदक्षि
पपात ह ॥ १० ॥ शब्दैर्जयजयेत्युच्चैः पूर्णाः सर्वादिशो दश ॥ ऐरावतं समारुह्य हिमवच्छिरवरोपमं ॥ ११ ॥ हेमर
त्नमयैर्भूषैर्मंडितं शुभलक्षणं ॥ वज्रपाणिः सहस्राक्षः संतप्तकनकद्युतिः ॥ १२ ॥ देवैः परिवृतः श्रीमान् देवरा

ह० श्रव० १७ जः समाययौ ॥ तुंवरुर्नारदश्चैव गंधर्वोऽक्षरसांगणः ॥ १३ ॥ सुवंतो विविधैर्वोक्थेर्वेदे वेदांगसंभवेः ॥ अग्निर्यमो नि
 र्कृतिश्च वरुणश्च प्रभंजनः ॥ १४ ॥ धनाधिपतिरीशानः सर्वसंपत्समन्वितः ॥ सहस्वरश्मिर्भगवान् साक्षाद्देवो
 दिवाकरः ॥ १५ ॥ चंद्रस्ताराग्रहेः सार्धमाजगाम नृपं प्रति ॥ सुपर्णं च समारुह्य शंखचक्रगदाधरः ॥ १६ ॥ स न
 काद्यैस्त्रयमानो नारायण उपागतः ॥ ततः साक्षान्महादेवः कैलासाद्रि समं दृष्टं ॥ १७ ॥ आरुह्या शेषदेवं
 देवैर्वैद्यपदां च जः ॥ आजगामातिवेगेन प्रमथादिगणैर्दत्तः ॥ १८ ॥ यद्वा स नो महातेजाश्चतुर्वैदैश्च पद्म
 जः ॥ सर्वलोकगुरुः श्रीमान् हंसमारुह्य विस्मितः ॥ १९ ॥ हिरण्यगर्भो भगवान् नृपयाश्च मुपागमत् ॥ म
 शन्निर्भगवांस्तत्र ह्यत्रिंशैर्वांगिरास्तथा ॥ २० ॥ पुलस्त्यः पुलहश्चैव वसिष्ठो गौतमस्तथा ॥ जाबालिर्बर्मिदे
 वश्च भार्गवश्च वनोगुरुः ॥ २१ ॥ भृगुश्च भगवांस्तत्र सपत्नीको व्यदृश्यता ॥ अन्ये च ऋषयः सर्वे ह्यागतास्तत्र वि
 स्मिताः ॥ २२ ॥ मरुतश्च ततः सर्वे विश्वे देवास्तथैव च ॥ तुष्टाः पितृगणाश्चैव तथा राजर्षयश्च ये ॥ २३ ॥ यक्षर
 क्षः पिशाचाश्च देत्यदानवकिन्नराः ॥ एते चान्ये च बहवो ह्यागतास्तं दिदृक्षुः ॥ २४ ॥ दृष्ट्वा देवान्समायातान्
 सराजा विस्मयान्वितः ॥ वाक्यपुष्पोपहारेण महेश्वरपुरोगमान् ॥ २५ ॥ अर्चयित्वा तु भक्त्या सौसाष्टांगं प्रणि
 यत्य च ॥ कृतांजलिपुटो भूत्वा वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २६ ॥ हरिश्चंद्र उवाच ॥ इमं श्रमशाननिरुपवीक्ष्य भस्ममतिदारु

यदिसत्यं यदि हुतं गुरवस्तोषिता यदि ॥ ५२ ॥ अनेनैव हि सत्येन पुनर्जन्मनि जन्मनि ॥ हरिश्चंद्रो मम सदा भर्ता
 भवतु शाश्वतं ॥ ५३ ॥ समेदेवो महादेवः साक्षान्मे स जनार्दनः ॥ समेज्ज्ञानं च योगश्च स च मे शाश्वतं पदं ॥ ५४ ॥
 इह लोके परत्रापि स एव परमा गतिः ॥ आकर्ण्य वचनं तस्या हृदि दारणकारणं ॥ ५५ ॥ काष्ठीभूतश्चिरादे
 व वचनं चेदमब्रवीत् ॥ हरिश्चंद्र उवाच ॥ पश्य पश्य वरारोहे धात्रा विहितमिदं ॥ ५६ ॥ भर्तृत्वे यः स्थि
 तः सोऽद्य चोदितश्च वधेत व ॥ अन्नाभरणतांबूलैः स्त्रीणां पोषणपालनैः ॥ ५७ ॥ पुमान् भवति भर्ता तु ना
 न्यो भवितुमर्हति ॥ न देवि मद्भिधः पापो भर्ता भवितुमर्हति ॥ ५८ ॥ मया पापेन मूर्खेण लोकगर्हितक
 र्मणा ॥ सेनाविध्वंसिना खड्गः मया त्वयि नियोजितः ॥ ५९ ॥ मल्लिकाशमपातोऽपि न कृतस्त्वयि भामि
 नि ॥ नाहं तुल्यजितस्तेन कर्मणा लोकनिर्दितः ॥ ६० ॥ असिना हंतुमुद्युक्तो धौ तेन निशितेन च ॥ ए
 व मुक्ता च सा साध्वी भर्ता तेन महात्मना ॥ ६१ ॥ पुनराह पतिं साध्वी प्रीता तंदुःखितं प्रभुं ॥ चंद्रवत्युवा
 च ॥ धन्यास्म्यनुग्रहीता स्मि पूर्णस्त्वद्यमनोरथः ॥ ६२ ॥ यतोऽद्य भवतः पादौ पश्यंस्याम्य सुरागतः ॥ न
 च दुःखं त्वया कार्यं मम मृत्युं प्रति क्वचित् ॥ ६३ ॥ कालो हि बलवान् लोके महात्मा दुरतिक्रमः ॥ कालः स्रज

गं॥ प्रेतप्रोतेश्वरूले श्वसमाकीर्णचरज्जुभिः॥२७॥ शर्वेश्वविबिधाकारैः कशास्त्रिनिचयैरपि॥ शिवारुतैश्चशूले
श्वसमाकीर्णसमंततः॥२८॥ भयंकरं महारोद्रं मांसदुर्गंधपूरितं॥ उलूकगृध्रगोमायुफूत्कारध्वनिभीषणं॥२९॥ कु
णपेर्नृसमानैश्चघोरं नरकसन्निभं॥ चतुर्मुखमहाभागसर्वलोकपितामह॥३०॥ सर्वलोकगुरोर्विष्णोस
दाशिवसनातन॥ देवाकिमर्थमायाताः श्मशानमतिगर्हितं॥३१॥ ब्रह्मोवाच॥ नैतद्ब्रह्मशानं राजेंद्रयज्ञवा
टस्तवानघ॥ नैतेशूराः सुदुर्धर्षाः किं नु यूपाः समुद्धिताः॥३२॥ राजन्नरज्जवो ह्येताः सुचः समबलंबिताः॥
नैते कशामहाराजदर्भाः प्रस्तारिताविभो॥३३॥ कया लानि न चैतानि यज्ञपात्राणि वै नृप॥ नैतानि मांस
खंडानि पुरोडाशास्तु तेनघ॥३४॥ आज्यप्रवाह एवैष रक्तो घस्तु प्रवर्तते॥ वेदीयं भूर्महाराजसत्ययज्ञस्य ते
नघ॥३५॥ महाद्रव्याणि चैतानि शवस्त्रिणनेन संशयः॥ उद्रात्तमंत्रध्वनयः श्रूयंते न शिवारवाः॥३६॥ गृध्रो लू
कस्वना ह्येते किं नु व्याहृतयो मताः॥ अनेन सत्ययज्ञेन त्वत्कृतेन महानघ॥३७॥ परितुष्टाः स्मृते वत्सविष्णुः
सर्वे सवासवाः॥ पृच्छपृच्छमहाबाहो यद्यद्वां छसि चेतसा॥ तत्तत्प्रदीयते स्माभिर्नात्र कार्यविचारणा॥ हरि
श्चंद्र उवाच॥ न चाहं स्ववशो ब्रह्मन् दासः परपरिग्रहः॥३८॥ चंडाले नैव क्रीतोस्मि तद्वशोस्मि जगत्पते॥
अथागतततः क्षिप्रं चंडालो वीरबाहुकः॥३९॥ उवाचा परुषं वाक्यं हरिश्चंद्रमकल्मषं॥ अक्रौधो गुरुशिश्रूषा शौचं
संतोष आर्जवं॥४०॥ चतुष्पात्सकलो धर्मः कृत्वा हं निंदितं वपुः॥ चंडालरूपमास्त्राय सर्वलोकविगर्हितं॥४१॥

४० अ०
१६

तत्सत्यस्य परीक्षार्थं तवांतिकमुपागतः॥ कौशिकस्य वसिष्ठस्य विवादेति कुतहले॥ ४३॥ परीक्षितो वै राजन् त्वं देवैः
सर्वैः सवासवैः॥ न त्वान्यस्वत्समः कापि सत्यशौचादिकर्मसु॥ ४४॥ परीक्ष्यमाणो दृष्टोसि सत्यशौचे महापदि॥ ब्रह्मा
वाग्निश्च वायुश्च विष्णुः श्रीमान्श्च त्र्यंबकः॥ ४५॥ जिज्ञासमानाः सत्यं ते सर्वे देवाः सवासवाः॥ ऋषयश्च तथा सर्वे द
ष्ट्वा सत्यं तवानघ॥ ४६॥ सर्वे देवाः प्रशंसंतित्वामद्य जगतीश्वर॥ अथोपसृत्य सहसा विश्वामित्रस्तपोधनः॥ ४७॥ अब्र
वीन्मधुरं वाक्यं धर्मार्थसहितं सरा॥ नाहं द्वेषान्न च क्रोधा तृथिन्यानेव कारणात्॥ ४८॥ कृतं किन्नु महाराज त्वच्चि
त्तस्य परीक्षया॥ क्षमस्व त्वं महाराज त्वन्तो नान्योधिको भुवि॥ ४९॥ यस्य प्रत्यक्षतस्त्वेते देवाः सर्वे समागताः॥ पश्य
पश्य महाराज सत्यस्य तु महोदयं॥ ५०॥ येनानीता महादेव ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः॥ इक्ष्वाकु वीरभूषस्त्वं निजरू
पधरो भव॥ ५१॥ वैशंपायन उवाच॥ शंभुर्ब्रह्मा च विष्णुश्च विश्वामित्रश्च भारत॥ वसिष्ठो वामदेवश्च ये चान्ये
ऋषिसत्तमाः॥ ५२॥ कौचनैः कलशैः पूर्णै रभ्यर्चि च भराधिपं॥ आरोहयन् स्वहस्तैस्तु सिंहासनं ॥ ५३॥ मनुत्तमं॥ ५३॥
ऋतवः पुष्पदृष्टिं च मूर्तिमंतं उपस्थिताः॥ रोहिताश्वस्तु उत्संगं सर्वाभरणभूषितः॥ ५४॥ ओशीनरीत तस्तस्य ह्यर्धा
सन उपस्थिताः॥ सत्यकीर्तिश्च पुरतः स्थापितो स्य महात्मनः॥ ५५॥ वस्त्राभरणमाल्यैश्च भूषितश्च सुरोत्तमैः॥ अ
भिषिक्तस्तदाराजापत्नीपुत्रसमन्वितः॥ ५६॥ अधिकं शुशुभे राजा शरदीवदिवाकरः॥ यथार्धासनमारूढा महा
देवस्य पार्वती॥ ५७॥ लक्ष्मीर्विष्णोश्चांबींद्रस्य वाग्यथापद्यजन्मनः॥ ओशीनरीव भौराज्ञस्तथार्धासन संस्थिता॥ ५८॥

ख्या०

१८

सत्यं

त्रिमूर्तयस्तथा देवा इदमनुचुस्ततः परं ॥ देवा उचुः ॥ ब्रूहि ब्रूहि महाराज सत्यं यद्यत्तुरोचते ॥ ५९ ॥ त्वत्स
त्येन वयं प्रीताः वरं दास्याम ते न च ॥ देवानां च वचः श्रुत्वा हरिश्चंद्रो ब्रवीदिदं ॥ ६० ॥ हरिश्चंद्र उ
वाच ॥ विनायज्ञो यवीत्तेन सा शिखेन द्विजोत्तमाः ॥ वेदवाक्यमतिक्रम्य दिग्वासा दक्षिणामु
खः ॥ ६१ ॥ कया लेमदिरां यास्ये यद्यसा वनृतं वदेत् ॥ तद्वाक्यं तु वसिष्ठस्य श्रुत्वा कोपम
न्वितः ॥ ६२ ॥ सत्यं स्थितश्चेद्राजायं यदि न मुंचति ॥ पुनश्चाहं करिष्यामीत्येवमुक्तं त्वनेन
वै ॥ ६३ ॥ विश्वामित्रेण वै पूर्वप्रतिज्ञातं सुरेश्वराः ॥ प्रतिज्ञाभंगं जोषोषो मा भूत्तस्य कदाच
न ॥ ६४ ॥ इत्येवं वदतस्तस्य वाक्यं श्रुत्वा तिहर्षितः ॥ राज्ञः सकाशमागत्य विश्वामित्रो ब्र
वीदिदं ॥ ६५ ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ सत्येन निर्जिता लोकाः सत्ये लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ स
त्येन देवास्तुष्यंति पितरो वसुधाधिप ॥ ६६ ॥ मया तप्तं चिरं कालं तस्यार्धं च ददामि ते ॥
तपसा तेन राजस्त्वं स्वार्जितेन तथैव च ॥ ६७ ॥ सप्तद्वीपार्णवां पृथ्वीं दशयुतशतानि च ॥

ह०श्व०

१९

श्व

परिपाल्यमहाराजततोराज्येस्वपुत्रकं॥६८॥ संस्थाप्यभोगान्भुक्त्वा तु ह्यंते त्वं नृप सत्त
म॥ पृथिव्यां ये नरेंद्राश्च सह तैश्च नृपोत्तम॥६९॥ सदारो मंत्रि संयुक्तो ज्ञातिभिः परिवारितः॥ महद्दि
मानमारुह्य सुखं गच्छति विष्टपं॥७०॥ यावत्तव कथाराजन् लोके रव्यातिंगमिष्यति॥ तावत्स्वर्गे म
हाराज त्वं सुभोग समन्वितः॥७१॥ भोगान्भुक्त्वा स्वर्गलोके सत्यलोके गमिष्यसि॥ यत्रानेकान्म
हाभोगान् यथेष्टमनुभूय च॥७२॥ विश्वनाथप्रभावेन परं पदं मवाप्स्यसि॥ यावद्भानुश्च सोमश्च
अग्निर्वायुर्ग्रहास्तथा॥ तावद्वा जेन्द्र ते कीर्तिः लोके रव्यातिंगमिष्यति॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वा
मित्रस्य धीमतः॥७३॥ शिवो ब्रह्मा च विष्णुर्लोकपालाः सहाग्निकाः॥ तथा स्त्वितिपुनश्चो
क्त्वा जग्मुर्देवा यथागतं॥७४॥ ततो वसिष्ठ उवाच॥ अगत्या राजानमिदमब्रवीत्॥ वसिष्ठ उवाच॥ मम
क्षेत्रेण ते राजन् महद्दुःखमुपस्थितं॥७५॥ सुखं विहाय राज्यं च महापरिभवश्च ते॥ क्षमस्व
राजन् तत्सर्वं देवं हि दुरतिक्रमं॥७६॥ भवितव्यं भवत्येव कृतं जंतोः शुभाशुभं॥ त्वय्येव दृ

रव्या०

१९

सर्वपाडाविनिर्मुक्तः स याति परमां गतिं ॥ ९२ ॥ त्वमप्यत्र स्नात्वा नृप सरसि तीर्थो त्रिभुवन प्रसिद्धे पाचोद्य प्रतिहति रन्वा
 कृतावेक निपुणे ॥ विहाय क्लेशां स्वं विविध परिषत्पूज्य महिमा प्रकृष्टायुर्लक्ष्मीमभिमत वरान् प्राप्नुहि सदा ॥ ९३ ॥
 वैशंपायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा परमप्रीतो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ भ्रातृभिर्ब्राह्मणैश्चैव द्रौपद्या च समन्वि-
 तः ॥ ९४ ॥ विस्मयं परमं गत्वा साधुसाध्विति चाब्रवीत् ॥ ततो हरिश्चंद्रकथां सुपुण्यां श्रुत्वा मनोज्ञां मनु-
 जेंद्रकेतुः ॥ विहाय शोकं विजहार भूयः स्मरन् हरिश्चंद्रमनंतकीर्तिः ॥ ९५ ॥ कथामेवं विधा मुक्त्वा
 हरिश्चंद्रं नृपाश्रयां ॥ आमंत्र्य पांडवान् सर्वान् च हृदश्वो जगाम ह ॥ ९६ ॥ ॐ ॥ इति श्रीमहाभारते
 अरण्यपर्वणि हरिश्चंद्रोपाख्याने दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ श्रीः ॥ ६९ ॥ श्रीः ॥ ७० ॥
 गिर्यंकगिरिभू संख्ये १७९७ शांति वाहशके शुभे ॥ युवानुवत्सरे माघमासे हरिणपक्षके ॥ १ ॥ दशम्यां भृ-
 गुवारे च ब्राह्मणे रामश्यामके ॥ यः संवसति वैकुण्ठे यश्चैव नलिनीपतिः ॥ तन्नामधेयराजर्षे राख्यानं पूर्ण-
 तामगात् ॥ २ ॥ हरिश्चंद्रनाम्न इत्यर्थः ॥ यज्ञेश्वरतनुजानां नाना दीक्षितसूरिणां ॥ मणेरीत्युपनाम्नां तु नर-
 दग्यामवासिनां ॥ ३ ॥ स्ववशीकृतलोकानां मनाथेषु दयावतां ॥ लिखितं नरसिंहेन पुस्तकं मंदबुद्धिना ॥ ४ ॥ २०
 वंदे नृसिंहपादाब्जं प्रदोषजनिमस्त्वयं ॥ प्रदोषं च नरं चित्रं चतुर्दोषं करोति किं ॥ ५ ॥ अदृशवान्मातिवि-

भ्रमाद्वायदर्थहीनं लिखितं मया त्र ॥ तत्सर्वमायैः परिशोधनीयं प्रायेण दृङ्मुह्यति लेखकानां ॥ ६ ॥ अं-
 कचंद्रेषु ५१९ संख्याकैः श्लोकै रारव्यानकं युतं ॥ वैशंपायननाम्ना तु जनमेजयभूभृते ॥ ७ ॥ उक्तं इति शेषः ॥
 लेखितं दीक्षितैः स्वार्थपरोपकृतये रबलु ॥ ८ ॥

षं ससंच बहिर्दृष्टं न कुत्रचित् ॥ ७८ ॥ तव सत्यप्रभावेन भूया द्वैपरमंपदं ॥ इत्येवमुक्त्वा राजानमापृच्छ मुनिपुं
 गवः ॥ ७९ ॥ ऋषिर्जगाम स्वस्थानं पूज्यमानो नृपेण वै ॥ गतेषु तेषु देवेषु दृष्टो राजा त्रिशंकुजः ॥ ८० ॥ हरि
 श्चंद्रो महातेजाः सत्यवादी दृढव्रतः ॥ सप्तद्वीपार्णवां पृथ्वीं शशास पुनरेव सः ॥ ८१ ॥ अश्वमेधादिकै
 र्यज्ञैः राजा वै भरिदक्षिणेः ॥ वितं ब्राह्मणसात्कृत्वा चिरं राज्यमकारयत् ॥ ८२ ॥ पश्चात्स्वर्गादिलोकानामलं
 कारो भवन्नृपः ॥ सायुज्यं प्राप शर्वेण विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ८३ ॥ एवमेतन्महाबाहो हरिश्चंद्रेण धीम
 ता ॥ दुःखं प्राप्तं ततः पश्चात्प्राप्तवानक्षयं सुरवं ॥ ८४ ॥ इति सत्यस्य माहात्म्यं कथितं जनमेजय ॥ हरि
 श्चंद्रस्य चरितं सर्वपापप्रणाशनं ॥ ८५ ॥ इदं यशस्य मायुष्यं शत्रुघ्नं कीर्तिवर्धनं ॥ दुःस्वप्ननाशनं
 पुण्यं सर्वलोकेषु पूजितं ॥ ८६ ॥ शृणु यादो महाराज अश्वमेधफलं लभेत् ॥ महापातकयुक्तो वाऽयुक्तो
 वा सर्वपातकैः ॥ ८७ ॥ मुक्तापापंच तत्सर्वं प्राप्नुयात्परमंपदं ॥ इदमारव्या न मायुष्यं श्रुत्वा भक्तिसमन्वितः ॥
 श्रावकस्य यथाशक्ति दद्याद्ग्रां स्वर्णदक्षिणां ॥ प्राप्नोति वाजिमेधस्य सम्यगिष्टस्य यत्फलं ॥ ८८ ॥ अत्रैव च
 हरिश्चंद्रो यज्ञैर्बहुभिरिष्टवान् ॥ हरिश्चंद्रसरश्चैदं सर्वपापप्रणाशनं ॥ ८९ ॥ त्रैलोक्यस्थानि तीर्थानि तानि
 तत्रैव सन्निधिं ॥ तस्यैव च प्रभावेन देवाः सर्वे युधिष्ठिर ॥ ९० ॥ अत्र स्नात्वा नरः सद्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥